

Szijártó M. István

Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség
Oroszország mikrotörténelmének tanulságai

MÁS KOR KÖNYVEK

21.

Szijártó M. István

Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség

Oroszország mikrotörténelmének tanulságai

Keszthely
2011

A könyvsorozatot szerkeszti
SZIJÁRTÓ ISTVÁN

A borítón
SZÁSZ ENDRE
grafikája

Szerkesztette:
FENYVES KATALIN

ISBN 978-615-5174-08-7

HU ISSN 12 16 3988

© Szijártó M. István, Balaton Akadémia Kiadó

*Papp Árpád
emlékének*

Tartalomjegyzék

Bevezetés	7
Az orosz mikrotörténelem esete.....	9
A mikrotörténelem szívbemarkoló valódisága.....	22
A történeti cselekvő felelőssége.....	61
Konklúzió.....	92

Bevezetés

Ha meg akarjuk mondani, mitől jó történelem a mikrotörténelem, akkor először is definiálnunk kell.¹ Körbejárunk a határait, és megjelölnünk, hogy mi számít még mikrotörténelemnek, és mi esik már kívül rajta. Oroszország történetének mikrotörténelmi megközelítése alkalmas tárgynak mutatkozik ehhez a feladathoz: az eltérő karakterű diktatúrák és az egyén viszonyát több időmetszetben vizsgálva a háttérben a mikrotörténelem definíciós problémái is konkrétabb alakot öltenek, így végül közelebb kerülhetünk ahhoz a kérdéshez, mi a mikrotörténelem. Meghatározásának három elemét fogjuk sorban megismerni: a mikroelemzést, az általánosságra törekvést és az egyén történeti cselekvő voltának kiemelését. Az elkövetkezőkben először a *Kazusz* című oroszországi mikrotörténelmi évkönyvről esik szó, majd részletesen ismertetem Orlando Figesnek a sztálini Szovjetunió minden napjait bemutató mikrotörténelmi jellegű munkáját. Ennek összegzése után a könyv elemzését szeretném adni, amihez Adam Zamoyskinak a Napóleon sikertelen oroszországi hadjáratát tárgyaló művét hívom segítségül.

Érdeemes meglehetősen részletességgel beszélni ezekről a történeti munkákról, mert egyfelől önmagukban is rendkívül érdekesek, másfelől pedig éppen a részletek aprólékos elemzése az, ami a mikrotörténelmi sajátosságokat kidomborítja. Az orosz történelem specifikumaiból fakad, hogy a *microstoria* eredeti koncepciójában oly nagy hangsúly kapó cselekvő egyének (E. P. Thompson kifejezésével: az *agency* hangsúlyozása) itt sajátos fényben jelennek meg. Ezt, azaz a definíció harmadik elemét szeretném a középpontba állítani az „orosz mikrotörténelem”, vagyis az elemzés alá vont munkák vizsgálata során. A tanulmány lezárásakor arra szeretném a hangsúlyt helyezni, hogy melyik ismertetett munka mennyire nevezhető mikrotörténelminek, és miért; mi az, ami esetleg hiányzik belőle; mi kell ahhoz, hogy egy munkát mikrotörténelminek

1 Ezúton szeretném megköszönni Deák Ágnesnek, Fenyves Katalinnak, Koltai Gábornak, Kunt Gergelynek, Nagy Ágnesnek, Rácz Attilának, Simon Zoltán Boldizsárnak és Somorjai Szabolcsnak a szöveg korábbi változatához fűzött értékes megjegyzéseit.

minősítsünk; s miért lehet azt mondani, hogy a mikrotörténelem a hagyományosabb történetírásnál vagy makro-megközelítésnél jobb történetírás?

Az orosz mikrotörténelem esete

A mikrotörténelem először is – ahogy neve is mutatja – valami kicsire vonatkozik. Vagy talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy a mikrotörténelmi elemzés alkalmával valamit igen aprólékosan, mintegy mikroszkóppal vizsgál meg a történész: egy eseményt, egy embert, egy közösséget. „Az individuális és az egyedi a történelemben” – ezt tűzte lobogójára a *Kazusz*, az orosz mikrotörténelem almanachja. „Megvan a saját történelemszemléletünk. Nem annyira az általánost látjuk benne, mint az individualist; nem annyira a tömeget, mint az egyedit; nem annyira a tipikust, mint a különöst; nem annyira az elkerülhetetlent, mint az esetleget; nem annyira a szokásost, mint a váratlant; és nem azt gondoljuk, hogy a történész lejegyezte, hanem azt, hogy megalkotta. Vessen velünk egy pillantást a történelemre!” – hirdeti fülszövegük.² Vajon mit mutat meg Oroszország történelméből a mikrotörténelmi pillantás?

A 20. század végének két nagy szovjet-orosz középkorásza, Gurjevics és Besszmertnij két rivális kezdeményezésére állt a kilencvenes években.³ A Gurjevics vezette *Ogyisszej* és a Besszmertnij alapította *Kazusz* két szomszédvárként állt egymással szemben, és ellentétük a két nagy történész halála után is fennmaradt. Az egyik a történelmi antropológiát, a másik a mikrotörténelmet tűzte lobogójára. Szembenállásukra jó példa Gurjevics nyílt levele (*Perben a Kazusszal*) és a szerkesztő válasza a *Kazusz* 2005.

2 Amennyiben másként nem jelzem, az alábbiakban az idézetek saját fordításomban szerepelnek – Sz. I.

3 Az *Ogyisszej* (jelentése: Odüsszeusz) az Orosz Tudományos Akadémia Egyetemes Történelmi Intézetének Történelmi és Kulturális Antropológiai Központja adja ki. Az évkönyv először 1989-ben jelent meg, legfrissebb kötete 2008-ban látott napvilágot. Főszerkesztője jelenleg A. O. Csubarjan. Egyik alapítója, majd 1990-től főszerkesztője volt 2006-ban bekövetkezett haláláig Aron Jakovlevics Gurjevics. Noha részt vett az *Ogyisszej* alapításában, és 1989-ben főszerkesztője is volt, Jurij Lvovics Besszmertnij megvált az almanachtól, és létrehozta a *Kazuszt* (jelentése: eset), amelyet 1996-tól szintén az Orosz Tudományos Akadémia Egyetemes Történelmi Intézete ad ki. Ez sem jelent meg minden évben: legfrissebb, 2006-ban kiadott évkönyve a 8. kötet. Az első négy kötet Besszmertnij és Mihail Anatoljevics Bojcov szerkesztésében jelent meg (bár a negyedik csak az előbbi halála után látott napvilágot), majd Bojcov és Igor Nyikolajevics Danyilevszkij lett a két szerkesztője.

évi kötetében.⁴ Két évvel korábban posztumusz publikációként itt jelent meg Besszmertnij két szövege, írja Gurjevics, melyekben a középkori ember megismételhetetlen másságáról beszél, és arról, hogy a mai ember számára a középkori megfoghatatlan. Szerinte ezeket a talán be sem fejezett írásokat kár volt publikálni. Ráadásul a szövegek eltorzítva ábrázolják az ő felfogását a személyiség kérdésében.⁵ A középkorban nem a reneszánsz személyiség csíráját kell keresni, hanem azt kell megérteni, hogy a középkori embernek milyen sajátosságai voltak. Konkrét elemzés helyett pedig nem szabad a középkori ember másságát, sőt idegenségét hangsúlyozni, írja Gurjevics, mert ez sehová sem vezet. (Véleménye szerint éppen ezt teszik Besszmertnij özvegyének kommentárjai férje általa kiadott szövegeihez.) Gurjevics a történeti antropológia útját ajánlja, amely új szemmel tekint a középkori és kora újkori forrásokra. Az pedig egyszerűen nem igaz, hogy a történeti antropológia divatjamúlt lenne, ahogy ezt pár évvel korábban megjelent könyvében („brosúrájában”) Besszmertnij állította. (405.)

Mihail Bojcov, a *Kazusz* új szerkesztője négyszeres terjedelemben és még élesebb hangnemben válaszolt.⁶ Tanítómesterét és elődjét megvédve rámutat, hogy Besszmertnij inkriminált állítása nem Gurjevics új könyvéről szól – jóllehet ezt is ismerte –, hanem egy

4 Aron Gurjevics: *Kazusz* sz. „Kazuszom”. Otkritoe pismo M. A. Bojcovu i I. N. Danyilevskomu. *Kazusz* 6 (2004) 401–406.; Mihail Bojcov: *Kazusz* sz. „Ogyisszejem”. *Kazusz* 6 (2004) 407–428.

5 Valódi nézetei e kérdésben, írja Gurjevics, szemben állnak mind Burckhardt, mind Morris nézeteivel, akik a reneszánsz előtt nem láttak személyiséget a történelemben, illetve ennek gyökereit csak a 12. századtól vélték felfedezni. Ezzel szemben Gurjevics ténylegesen úgy véli, hogy egyfelől már az ókorban létezett személyiség, másfelől pedig az egyént mindig a társadalmi csoport vagy közösség részeként kell tanulmányozni, mert az egyén a közösségben válhatott csak személyiséggé, a személyiség és a társadalmi struktúra problémája együtt merül fel. Vö. Aron J. Gurevics: *Individuum a középkorban*. Budapest, 2003.

6 A szerkesztőség akarata ellenére való, írja, ezen a szinten, ilyen témában és ilyen stílusban vitatkozni Gurjevicsel. Már arról is viták folytak a szerkesztőségben, hogy a *Kazusz* hasábjait egyáltalán „átengedjék-e egy ennyire barátságtalan »nyílt levél« megjelentetésére, és van-e értelme időt és energiát vesztegetni válasz megfogalmazására”. Végül ezt, úgymond, csak a Gurjevics iránti tiszteletből teszik, aki „a maga idejében fordulatot vitt végbe medievistikánkban”. (Kiemelés tőlem – Sz. I.)

régiről.⁷ Az 1998-ban megjelent *Hogyan írjunk történelmet?* című kötetében pedig Besszmeritij nem is beszélt a történeti antropológiáról – ahogyan sok másról, például a *gender studies*ről vagy az új kultúrtörténetről sem. A történeti antropológia pedig a nyolcvanas évektől valóban kritika tárgya lett, csillaga a kilencvenes években a vitában állandóan referenciapontként szerepelő Franciaországban is lehanyatlott. Amúgy a *Kazusz* már sok történeti antropológiai cikket közölt, folytatja Bojcov. Egyébiránt a folyóirat nem tehető felelőssé a néhai Besszmeritij szövegéért, ahogy egyetlen szerző szövegéért sem: ez a szovjet idők szokása volt – a szerkesztő immár Oroszországban sem cenzor. Bojcov szerint az, ahogyan Gurjevics gondolatainak „meghamisításáról” beszél, a szovjet idők „fogva-cogtató »tudományos« vitáit” idézi. (411-412.) Ha pedig Gurjevics a *Kazusz* vitastílusát kritizálja, Bojcov felveszi a kesztyűt, és e szempontból az *Ogyisszejt* veszi górcső alá. Bojcov szerkesztői válasza a konkrét kérdésben felmerült, illetve a két történész között fennálló ellentétet így két folyóirat vitájává emeli.⁸ A *Kazusz* szerkesztője a rivális történeti folyóirat két évvel korábbi eljárását pellengérezi ki.

2003-ban jelent meg az *Ogyisszej*-ben Gurjevics cikke, erre Bojcov válasza, valamint Gurjevics viszontválasza. Az történt – eleveníti fel régi sérelmét a *Kazusz* szerkesztője –, hogy Gurjevics előbb elolvasta Bojcov válaszát az őt ért kritikára, majd pedig átdolgozta eredeti szövegét: új részeket írt bele, Bojcovot ezáltal lehetetlen helyzetbe hozva. Gurjevics – jelenti ki végül – nem is ellenfelei szövegével vitatkozik, hanem először személyiségüket írja le, s ebből kiindulva különféle szándékokat tulajdonít nekik, végezetül pedig arra reagál, hogy szövegeik milyen impressziókat keltettek benne, miután félreértette azokat.

A vita Gurjevicssel lényegében arról folyik, mondja Bojcov, hogy túl kell-e lépni az általa művelt történetíráson: „Az (erős nor-

7 A. Ja. Gurjevics: *Katyeorii srednyevjekovoj kulturi*. Moszkva, 1972. (Magyarul: A. J. Gurevics: *A középkori ember világképe*. Budapest, 1974.)

8 A két írás címe ezt jól mutatja: Gurjevics talán csak a poént kereste, amikor címet választott (*Kazusz sz Kazuszom* – Perben a Kázusszal), Bojcov pedig nem egyszerűen Gurjevicsre, hanem a folyóiratára lőtt vissza, amikor megfordította ezt a címet (*Kazusz sz Ogyisszejem* – Perben az Ogyisszejjel).

vég akcentussal beszélő⁹) középkori ember, mint olyan, hamarosan el fog tűnni”, és helyére sok egymástól is különböző típus lép majd. (424.) Az egy-egy társadalmi réteg képviselőjének általánosításán alapuló kép, amely megfelelt a II. világháború utáni évtizedek baloldali értelmiségi szemléletmódjának, immár idejétmúlt. Egyébként pedig csak azt sajnálja, hogy végképp bebizonyosodott: Gurjevicsel nem lehet vitatkozni. „Csak annyi dolgom maradt, hogy teljesen őszintén kívánjak még sokévnnyi szórakoztató és termékeny vándorlást A. J. Gurjevics karavánjának. Szerencsére nagy a világ – akad benne elég út más karavánoknak is. Vegyünk búcsút egymástól!” (428.)

Az ellentét nyilvánvaló, még ha élessége messziről – például Magyarországról – nézve nem is látszik indokoltnak. Gurjevics – Bojcov által lényegében a szocialista idők múzeumába utalt – történetírása az *Annales*-iskola mentalitástörténeti irányának egyik legkiválóbb példája, és Magyarországon is jól ismert. Ha pedig Besszmertnij történetírásáról akarunk képet alkotni, jobb, ha nem ebből a vitából indulunk ki. A kiváló orosz középkorásznak a *Kazusz* második kötetében jelent meg például egy középkori provanszál trubadúrról, Bertrand de Bornról szóló tanulmánya.¹⁰ Ami Bornt már korábban híressé, sőt hírhedtté tette, írja, az költészetének azon jellemzője volt, hogy a viszályokat szítani igyekezett, és nyíltan örvendezett a keletkező csetepatéknak.¹¹ Ebben az írásában Besszmertnij arra vállalkozik, hogy Born lírája kapcsán feltárja a

9 Gurjevics skandinávközpontúsága az egész középkort germanizálja – állítja Bojcov.

10 Jurij L. Besszmertnij: Kazusz Bertranda de Borna, ili „Hotyjat li ricari vojni?” *Kazusz* 2 (1999) 131–143.

11 Besszmertnij intertextuális megközelítést alkalmaz: a többi költő verseivel való összevetésből, a tradíciókhoz történő illeszkedésből indul ki, a toposzokat keresi Bertrand de Born műveiben. Kiderül, hogy verseiben a harc örömeit a szerelemhez hasonlítja: a szeretett nő közelsége által okozott örömhöz (*joï*), amely minden udvari érték gyökerénél megtalálható – nem racionális, hanem emocionális megközelítésről van tehát szó.

lovagi felfogást a viszálykodásról és a háborúról.¹²

A *Kazusz* köteteinek mégoly felületes áttekintésekor is szembe-
tűnőek az orosz tematikájú tanulmányok között a kiszolgáltatott
egyének és az elnyomó állam kölcsönhatásával foglalkozó írások.
Olga Koseljeva például egy Nagy Péter korabeli kisembert, Ivan
Ribnyikovot emelt ki az ismeretlenségből a 2002. évi kötetben.¹³
Először Ribnyikov feleségének, Praszkovjának a kérelmével talál-
kozott, aki 1719-ben azt kérte, hogy bírói úton védjék meg férjétől.
A beadvány érdekesnek tűnt a történész számára, hiszen ellentmon-
dott az orosz nők jogfosztottságát hirdető sztereotípiának. Az derült
ki belőle, hogy Ivan Ribnyikov, aki nemrég költözött Szentpéter-
várra, hazament Vologdába megosztolni örökségén fivérével. Lo-
pás miatt elfogták, megbilincselve Szentpétervárra vitték kényszer-
munkára, de megszökött. A férj arra akarta kényszeríteni feleségét,
hogy éljen vele így is: szökésben, bujkálva. A feleség beadványa
tulajdonképpen feljelentőlevél volt. Koseljeva azt mondja, eleinte
nem állt szándékában megírni az esetet, de úgy alakult, hogy a kü-
lönböző levéltárakban minduntalan Ribnyikovba botlott.

A vologdai bíróság anyagában talált egy hetvenoldalas periratot:
Ivant unokatestvérével, Jurij Vorobjovval együtt *in flagranti* tartóz-
tatták le egy lopott tehén leölése miatt. A két vádlott megpróbálta
egymásra fogni az elkövetett bűntettet. Ribnyikov arról is vallott,
hogy mi lett vele Praszkovja feljelentése után: leszolgált a kény-
szermunkát, majd útlevelet kapott. Azért, hogy abbahagyják kín-

12 A háború Bornnál a lovagság elemi érdeke, társadalmi szükségyszerűség: csak ek-
kor tűnhetnek ki, ráadásul ekkor ideiglenesen a nagyurakkal egyenrangúvá válhat-
nak. Born ideálja a nagyurak és a lovagok kölcsönös tiszteleten és segítségnyújtáson
alapuló kapcsolata, és a háborút azért pártolja, mert az ennek kialakításához járul
hozzá. A nagyúr vállalja a lovagi értékeket, legyen a lovagokhoz nyájas, vendég-
szerető, udvarias. (A kulcs a beszédmód, amely a helyes cselekedetek előfeltétele.)
Végül is Bertrand de Born azért tartja önértéknek a lovagi háborút, mert alkalmat
nyújtott a fiatal lovagoknak a kitűnésre, képességeik bemutatására, a nagyurakkal
szembeni önállóságuk demonstrálására – még ha az állandó anarchia árán is. A lé-
nyeget a lovagság társadalmi céljaiban kereste, a háború dicséretét ennek rendelte
alá költészetében. Márpedig – vonja le a következtetést Besszmertnij – a lovagok-
nak köszönhetjük az olyan fontos értékek megfogalmazását, mint az emberi méltó-
ság vagy a kötelezettségek kölcsönös volta alávetettek és uraik között.

13 O. E. Koseljeva: Ogyin iz Ivanov v epohu Petra (opit perszonalnoj isztorii)
Kazusz 4 (2002) 305–325.

vallatását, egy ponton Ribnyikov azt állította, hogy tudomással bír egy, a cárnő ellen tervezett merényletről – mire egy másik bíróságra szállították. Vélhetőleg útközben meg akart szökni, de ezúttal nem sikerült kereket oldania. Két év vizsgálati fogság után Vorobjov végül beismerő vallomást tett. Valószínűleg azért nem Ribnyikov tört meg először kettejük közül, mert őt mint visszaeső bűnöst keményebb büntetés fenyegette, mint unokatestvérét, aki végül egyedül vállalta a közösen elkövetett cselekményért járó büntetést.

Más dokumentumokból az derült ki, hogy Ribnyikovot felesége bejelentése után Szentpéterváron elfogták, és két évvel később amnesztiával szabadult. Ezt követően Vologdában lakott fivérével, Prokofijjal, de az apjuktól örökölt jómódnak¹⁴ már csak a töredéke maradt meg. Már özvegy anyja eladásokba kezdett, majd Ribnyikov börtönbe kerülésekor gyors apadásnak indult a vagyon, és a család elszegényedett. Pár évre rá pedig jött az omi-nózus tehénlopási ügy.

A Szent Szinódus elé terjesztett ügyek nyomtatott jegyzéke is ott nyílt ki Koseljeva előtt, ahol Ribnyikov felesége kérte elváltásukat, miután szökött kényszermunkás férjét saját feljelentését követően elfogták.¹⁵ A kérelmet valószínűleg egy újabb házasságkötés reményében adta be, és feltehetően elutasították. Az is kiderült végül, hogy Ribnyikov hét társával arra szegődött, hogy 2000 öl tűzifát szállít az Admiralitásnak, de nemcsak teljesíteni nem tudták a szerződést, hanem elszámolniuk sem sikerült. Ez volt az az ügy, amelyben eredetileg lopásért kényszermunkára ítélték, jóllehet nem vallotta magát bűnösnek; szerinte csak meg-rágalmazták. Szökése és elfogatása után kényszermunkásként pedig Ivan megadta feleségének szabadságát, mert rabságban lévén nem tudta eltartani. Csak azt kérte tőle, hogy utolsó megmaradt javait – négy aranyozott keretű ikont – adja át lányuknak. Ez egy-szerre volt jele egykori jómódjuknak, s annak, hogy törődött a gyermekével.

14 Portájukon két ház állt, továbbá két istálló, öt magtár, két pince, sütő- és fürdő-ház. Mindehhez járultak még a város környéki földek: gyümölcsös, veteményeskert és legelő – írja Koseljeva.

15 Naivan azt hitte, hogy ehhez elég férje beleegyezése, pedig a válás a felső társadalmi rétegekben is nehéz volt.

Koseljeva többféle interpretációt is lehetségesnek tart a házasság viszonyáról. A férjét szükségében elhagyó, neki menedéket nem nyújtó, sőt őt lényegében feljelentő feleség képe is megrajzolható, írja, de azt is mondhatjuk, hogy Praszkovja férjétől elhagyatva is jogi eszközökkel próbált elválni tőle, nem élt csalással. Önálló nő volt, aki képesnek bizonyult kilépni a házasságból a nem szeretett és talán durva férj mellől. Gondolhatjuk továbbá azt is, hogy Ivan Ribnyikov Szentpéterváron csak azért kereste meg feleségét, mert egyszerűen nem volt senki más, akihez fordulhatott volna, de azt is, hogy viszonzatlanul szerette Praszkovját, és azt akarta, mindenképpen vele éljen – végül pedig kudarcát belátva négyoldalas levélben adta vissza a nő szabadságát.

Vajon jelleméből fakadt Ivan Ribnyikov szerencsétlen volta,¹⁶ vagy a körülmények szerencsétlen összejátszásából? – kérdezi az orosz történész. Talán fontos volt sorsa alakulása szempontjából az, hogy Pétervárra költözött. Ide a cári ukáz szerint gazdag családokat kellett volna küldeni, valójában azonban a helyi hatóságok a szegényeket küldték, és azokat, akikkel sok problémájuk akadt. A kiválasztottak őrizetben voltak, majd fegyveresek kísérték őket az új fővárosba. Ribnyikovék a kikényszerített elköltöztéstől nem védte meg nagyszámú és tehetős rokonságuk, sőt esetleg maguk a rokonaik álltak kitelepítésük háttérében, bár Ivan és Praszkovja – problémáik elől menekülve – esetleg tényleg önként vállalkoztak az átköltözésre. Ivan mégis visszatért Volgódába, talán azért, mert öreg édesanyja nem bírt a vagyon ügyeivel. Tűzifaszállítási vállalkozása azonban rosszul ütött ki: Ivant a főtéren botozták meg fivérével együtt, majd kényszermunkára küldték.¹⁷

16 Jómódú család – költözés Szentpétervárra – visszatérés Vologdába – szerencsétlen kimenetelű állami tűzifaszállítási szerződés – kényszermunka – szökés – ismét kényszermunka – amnesztia – ismét visszatérés Vologdába – két év vizsgálati fogás egy tehén miatt.

17 Mindemellett sem zárható ki, hogy a két fivér rabiátus és összeférhetetlen volt. Prokofij Ribnyikov előbb ököllel ütötte az éjjeliőrt, aki tiltott sörfőzésem érte, aztán majdnem agyonütötte egy téglával, amikor az bekísérte. De a korra általában jellemző volt az érzelmek féktelen kinyilvánítása minden társadalmi rétegnél. Mint olvashatjuk, Ivan Ribnyikov is állandó konfliktusban állt Vologda vezetőivel, mert velük egyenrangúnak érezte magát, és ezt kifejezésre is juttatta.

Amit a legélesebben rajzolniak ki a Ribnyikovval kapcsolatos források, az az államhatalom képe Nagy Péter korában. Ezt kínzás, fogva tartás és megalázás jellemezte. Sokan kerültek összeütközésbe a hatalommal, tisztességes emberek is. Ivan esete tehát nem volt kivételes. Az Admiralitással kötött ügyletben inkább rossz üzleti számításban lehetett volna őt elmarasztalni, nem lopásban, és mivel a tehén ellopását is végül Jurij Vorobjov vállalta magára, nem zárhatjuk ki, hogy ebben Ivan tényleg ártatlan volt. Mégis több évet kellett börtönben és kényszermunkán töltenie. A mikrotörténelemben a középpontba helyezett „cselekvő egyén” amolyan orosz változatát megvalósítva, Ribnyikov ellenállt, amennyire lehetőségei engedték: kibírta a kínzásokat, megszökött, ha tudott, és ravaszkodott, ha alkalma nyílt rá.

Koseljeva végül megállapítja, hogy nem mindenki átlagos e történetben (ahogy általában a történelemben sem), de mindenki a korát képviseli, ezért Ivan Ribnyikov története Oroszország történetét mutatja. Vele egy kicsit átélhetjük Nagy Péter korát. Amit ez a mikrotörténelem nyújt, állítja, az nem a megismerés lehetősége, hanem az átélése, vagyis másfajta tudást ad nekünk.

Jevgenyij Anyiszimov írása a *Kazusz* 2003. évi kötetében a feljelentések hátborzongató rendszeréről szól.¹⁸ 1724 januárjában, a Péter-Pál erődben lévő Titkos Kancelláriára bevittek egy feljelentőt, de az, Mihail Kozmin egy szót sem tudott válaszolni a kancellária vezetőjének, Usakov tábornoknak a kérdéseire, csak remegett, majd elájult félelmében. Ha megalapozott feljelentéssel ment oda, miért félt ennyire? Ha pedig ennyire félt, miért ment oda? A lényeg az, mutat rá a szerző, hogy nem tehetett másként, önvédelemből kénytelen volt így cselekedni. A rettegés az embereket nem hagyta sem dolgozni, sem aludni, és besúgásra kényszerítette őket.

Anyiszimov szerint a moszkvai cárság történelme során kialakult önkényuralmi rendszerben az alattvalók közt nem állhattak fenn szerződéses viszonyok, és a magántulajdon sem volt érinthetetlen. A hatalmas, de igen ritkán lakott (ekkoriban 10–12 milliós) országban, ahol az utak jórészt vagy járhatatlanok voltak, vagy egyálta-

¹⁸ Jevgenyij Anyiszimov: Po tu sztoronu Ioannovszkovo moszta, ili sztrahi donoszcika. *Kazusz* 5 (2003) 111–125.

lán nem is léteztek, a közigazgatási apparátus igen gyenge volt, és néhol a feljelentések, besúgások rendszere jelentette az egyetlen kényszerítő erőt a törvények és rendeletek betartására. A 17. században és a 18. század elején minden törvényes rendelkezésben szerepelt egy passzus arról, hogy a feljelentők milyen jutalmazást kapjanak, ha ezen törvények és rendeletek megsértőit feladják.

Az egész társadalom az erőszak árnyékában élt, írja Anyiszimov. Mai jogászok „a fájdalom újraelosztásáról” beszélnek: szó szerint mindenkit bármikor érhetett testi büntetés a paraszttól a gárdaezredesig.¹⁹ (113.) A társadalmat megvert, megalázott, eltiport emberek alkották. Gyermekkoruktól késő öregkorukig nap mint nap rettegniük kellett a fizikai fájdalomtól. Az orosz mentalitást az általános félelem légköre formálta, megerősítve ezzel a cárok hatalmát. Az emberek nem tiltakoztak ellene, de nem is szabotálták a besúgásnak és az erőszaknak ezt a rendszerét. Anyiszimov a 18. századi politikai rendőrség aktáiban ügyek százait nézte át, és csak két esettel találkozott, amelyekben az érintettek tisztességes keresztény módjára viselkedtek: nem voltak hajlandók a besúgásra, illetve mást is lebeszéltek erről. „Az embernek az a benyomása támad, hogy az ország minden lakosa kivétel nélkül feljelentő volt” – írja. (114.)

Az oroszok valamennyien úgy érezték, képtelenek elkerülni, hogy belekeveredjenek politikai ügyekbe, hiszen a politikai rendőrség hatáskörébe tartozott mindenki, aki akár csak jelen volt akkor, amikor valaki az uralkodóra vagy az államra tett dehonesztáló állítást.²⁰ Ténylegesen is előfordult, hogy nagyobb csoportokat is letartóztattak: egyszer egy népgyűlés résztvevőit, másszor egy kolostor minden lakóját. Ekkor a feljelentőn és a vádlotton kívül a többiek tanúk lettek, de ők is gyanúsak számítottak: miért nem jelentették maguk az ügyet? Hiszen már ez is bűncselekmény volt.

19 Csak II. Katalin tiltja meg a nemesek testi büntetését. A 18. század közepétől pedig a nőket, öregeket és gyerekeket már nem korbácsolják meg, csak megostorozzák, írja Anyiszimov.

20 Erről volt szó az „államellenes büntettek” többségében. Gyermekkorom vicce ezek szerint nem a létező szocializmus, hanem a moszkovita–bolsevik berendezkedés terméke: „Ez öt plusz kettes vicc. Öt évet kap az, aki meséli; kettőt, aki hallgatja.”

Nem véletlenül ült néha tömlöcben a feljelentő és a tanú is végig az eljárás idején. Könnyen vádlott lehetett bármelyikükből. Nem csoda, hogy a vásári tömegben vagy az ünneplő közönség soraiban pánikot okozhatott egy-egy meggondolatlan kijelentés: az emberek szétfutottak, elbújtak, hogy ne legyenek egy államellenes bűnügyben tanúk – már ha nem sikerült a megszólaló illető száját befogniuk, vagy túlkiabálniuk őt a cár dicséretével.

Beszélgetni is veszélyes volt, állapítja meg Anyiszimov. Szerinte az orosz mentalitás részévé vált a bizalmatlanság. Az emberek rettegtek az alaptalan, rosszindulatú feljelentésektől. Ezek minden társadalmi rétegtől és korcsoporttól eredhettek – a gyerekeket is beleértve: a jobbágy házicselédek felszabadulásuk reményében kihallgatták a földesúri házaspár éjjeli ágybéli beszélgetését; a katonák hallgatóztak tisztjeik után és megfordítva; nagyon gyakoriak voltak a családtagok, rokonok, szomszédok ellen irigységből, féltékenységéből, bosszúból tett feljelentések. Bárki bármikor feljelentés áldozata lehetett, különösen italozások után. A rettegés légkörében ugyanis természetes reakció volt a lerészegedés, és ilyenkor azután „elszakadt a cérna”: minél inkább rettegtek józanul, annál jobban szidták a cárt részegen.²¹

1735. május 27-én a pétervári Pavel Mihalkin jelentkezett feljelentéssel a hatóságoknál. Elmondta, hogy négy hónapja Cserkasszkij herceg szolgájánál járt vendégségben, és itt egy lovász azt mondta, hogy Anna cárnő Biron gróf szeretője. Vajon miért nem azonnal jelentette ezt Mihalkin? A törvény három napot adott a bejelentés megtételére, és ezután a feljelentés elmulasztóját ugyanolyan szigorúan ítélték meg, mint a bűnöst: amolyan tettestársként kezelték. A feljelentőknek az volt a legfőbb félelme, hogy ebbe a helyzetbe kerülhetnek. Mihalkin esetében egy pópa jelentette a legfőbb fenyegetést: 1721 óta a törvény halálbüntetés terhe alatt írta elő, hogy a pap köteles a gyónási titkot felfedni a rendőrség előtt abban az esetben, ha politikai bűntényről van szó. Mihalkin tehát súlyos választás elé került: vagy a lelki üdvösségét teszi kockára gyónása meghamisításával, vagy el kell árulnia a pópának, hogy törvényt sértett, mivel

21 Anyiszimov mintha ezt népi ellenállásnak látná.

nem tett időben feljelentést, de ezzel azt kockáztatja, hogy maga is a törvény elé kerül.

Kozmint, aki feljelentésre jelentkezett, de ehelyett elájult, letartóztatták. A Titkos Kancellária börtönében egy lassan mozgó, kafkai jellegű bürokratikus gépezet foglya lett. De a börtön és a szabadság közt nem volt éles határvonal. A börtönbe be lehetett jutni, az őrség lefizethető volt, odabent pedig mindent lehetett kapni: a kínzás elviselésére szolgáló narkotikumoktól a nőig. A rabok az őrséggel szinte baráti kapcsolatban álltak.²²

Kozminnak volt rá ideje, hogy hozzászokjon ehhez a világhoz. A börtönélet egyhangúságát azonban megtörték a kihallgatások, amelyek új rettenetet hoztak. A feljelentőknek rá kellett jönniük, hogy feljelentésüket bizonyítaniuk is kell, és adott esetben akár még kárára is vonhatják őket. A kínzókamrában sokszor pánikba estek, módosítottak a vádon, magukat keverve így bajba. Későbbi vallomásuk ugyanis a legkisebb mértékben sem térhetett el a feljelentés legelőször rögzített formájától: ha később másként fogalmaztak, akkor a két eltérő, a cárra egyaránt sértő állításból csak az egyik volt a vádlotté, a másik már a feljelentőtől származott, és felelnie kellett érte. Továbbá a feljelentő gyakran esett a kihallgató csapdájába (aki élt a zsarolás, becsapás, provokáció, fenyegetés, a hamis tanú, a „rossz” és a „jó” kihallgató változtatásának eszközével).²³ A kihallgató megfigyelte a vizsgálatba bevontakat, belső vitáikat, veszekedéseiket. Kölcsönös vádjait egyenesen ösztökelte, gyengeségeiket, szenvedélyeiket kihasználta. Egy esetben a feljelentő azon nyomban elállt a feljelentéstől, amint meglátta az ablakból, hogy terhes menyasszonyát viszik be a kínzókamrába. A feljelentő által megnevezett tanúknak pontosan a vádban lejegyzett szavak elhangzását kellett megerősíteniük. Ha Kozmin négy tanújából csak egyetlenegy nem úgy fogalmazott volna, mint ő, belőle ugyanolyan vádlott lett volna, mint abból, akit ő jelentett fel. Ettől pedig még a hamis, előre megbeszélt vádak esetében is félni kellett, mert idővel az egyes

22 Előfordult, hogy az örkök együtt mentek fürdőbe vagy vendégségbe a politikai foglyokkal. Nem rájuk vigyáztak, csak arra, hogy az ügyeletes tiszt ne vegye őket észre.

23 Ez utóbbi gyakran volt a gyóntató.

tanúk érdekei eltérő módon alakulhattak: esetleg végül már csak saját életük megmentésével törődtek.²⁴

Kozmin és Mihalkin sikerrel vették az első akadályt: az általuk megnevezett tanúk szóról szóra megerősítették a feljelentésükben foglaltakat. 1724-ben és 1735-ben azonban ez még (a későbbiekkel ellentétben) nem volt elegendő: ha a vizsgálatot nem azzal az előre elhatározott szándékkal folytatták, hogy a vádlottat kivégezzék, akkor adtak neki egy esélyt, mindent tagadhatott. Már maga a szembeállítás sem volt egyszerű a feljelentő számára (főleg hamis feljelentés esetén). Ha viszont a feljelentést visszavonta, kínpadra vonták: miért tette ezt, ki fizette le? Kínhalála reális eshetőség volt. Ha mind a feljelentő, mind a vádlott kitartott állítása mellett, felváltva kínozták őket (mint Ivan Ribnyikovot és Jurij Vorobjovot): először a feljelentőt, majd a vádlottat. A kérdés már csak az volt: ki az erősebb, illetve ki hal meg először. A vádlott a halálos kelepceből akkor törhetett ki, ha a feljelentő a kínzást nem bírva a vádat visszavonta – még ha igaz volt is az. Ráadásul még a tömlőcben is veszélyek leselkedtek a feljelentőre. Előfordult, hogy a halálraítéltek csak azért jelentették fel egy zárkatársukat, hogy még ne hajtsák végre rajtuk a halálbüntetést, mivel a vizsgálat idejére haladékot kaptak.

Mihalkin esetében minden simán ment: a letartóztatások, a tanúk állásfoglalása, és a vádlott is beismerte inkriminált kijelentését a kínvallatás alkalmával. Röpké fél évvel az ügy kezdete után el is engedték a börtönből, és bár bűnös volt abban, hogy késve jelentette az esetet, megkapta törvényes jutalmát: öt rubelt. Ekkor már beteg volt, talán a kínvallatás alkalmával rokkant meg. És aligha lehetett elégedett, írja Anyiszimov, hiszen a kereszténység tanítása szerint elveszítette lelki üdvösségét. Kozminról nem tudunk semmit: azt sem, hogy túlélte-e feljelentést.

A *Kazusz* néhány írásából az látszik, hogy az orosz mikrotörténelem – túl azon, hogy testvérharcban áll az orosz tör-

24 Mondhatták példának okáért, hogy nem hallottak semmit, mert túl messze ültek vagy részek voltak. Részegnek lenni volt a legjobb, legelfogadhatóbb kifogás – ahogy erre majd Kukockij nőgyógyász professzor is rájön, aki a sztálini rendszer kellemetlen helyzeteiből, a politikai állásfoglalás elől menekül a részegségbe Ljudmila Ulickaja regényében. (Ljudmila Ulickaja: *Kukockij esetei*. Budapest, 2003. 72–77.)

téneti antropológiával – egyes írásaiban képes arra, hogy nagyon közel hozza az olvasóhoz a kora újkori orosz történelem véres valóságát, az egyén teljes kiszolgáltatottságát a diktatúrának. Az orosz embert nem az életét a korlátozott racionalitás körülményei közepette hozott döntésekkel aktívan formáló cselekvő egyénként, hanem az általa befolyásolhatatlan elnyomó rendszer fogaskerekei közt szenvedőként mutatja be. Olyan viszonyokkal ismertet meg bennünket a 18. századról írva, amelyek számunkra inkább a 20. századból ismerősek.

A mikrotörténelem szívbemarkoló valódisága

A mikrotörténész – és ez lenne a mikrotörténelem definíciójának második eleme – nemcsak valami jól körülhatárolható kisebb tárgyat vizsgál alaposan és részletesen, hanem azért végez el valamely gondosan kiválasztott aprólékos vizsgálatot, mert meg van győződve arról, hogy ezáltal egy nagy történeti kérdésre leli meg a helyes választ.²⁵ Már Bertrand de Born, Ivan Ribnyikov vagy Mihail Kozmin esetében is a háttérben felsejlő középkori francia lovagi vagy a 18. századi orosz társadalomról szóló állítások voltak a legfontosabbak. Még inkább érvényes ez Orlando Figesnek, a londoni Birkbeck College professzorának a sztálini Szovjetunióban élő családok életét egyéni sorsok tucatjain keresztül bemutató, erősen mikrotörténeti jellegű munkájára. A könyv címe – *Suttogók* – szándékolt ambivalenciával egyszerre utal a besúgókra és a hangos beszéd lehetőségétől megfosztott társadalomra.²⁶ A *Suttogók* azt kívánja bemutatni, miként hatolt be a sztálinizmus az emberek érzelmeibe, gondolataiba, hogyan hatott értékeikre és kapcsolataikra, a családokra. A vaskos kötetet nemcsak nehéz letenni, és az olvasó hamar a végére ér, de mély megdöbbenéséből felocsúdva sem tudja azután úgy elképzelni a sztálinizmust, mint annak előtte. Ez az olvasmány tartósan átfőmálja a gondolkodást. De vajon a szívbe markoló részleteken túl valóban újat mond-e nekünk a szerző a 20. századi Szovjetunióról általában?

Figes művében egyetlen generációval foglalkozik, főleg az 1917 és 1925 között születettekkel. 2002 után, szinte az utolsó pillanat-

25 Gondolhatunk példának okáért Ginzburg klasszikus kísérletére, aki egy 16. századi molnárnak az inkvizíció előtt tett furcsa kijelentéseiből egy ősi materialisztikus orális népi kultúra létére következtet, amely ebben a században vált az elitkultúra támadásának áldozatává. (Carlo Ginzburg: *A sajt és a kukacok*. Budapest, 1991.) A mikrotörténelem ezen második definíciós eleme állítja szembe a mikrotörténelmet az incidenselemzésekkel. Robert Darnton szerint az incidenselemzések nem makrosztintú következtetésekre törekszenek, hanem a tapasztalatoknak és történeteknek tulajdonított különféle jelentések feltárására. (Robert Darnton: Egyik este. *BUKSZ* 16 (2004) 283., 286.)

26 Orlando Figes: *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*. London, 2008. (Első kiadás: 2007.) Anyiszimov cikkéből persze láthattuk, hogy nemcsak a 20. századi Szovjetunióban kellett suttogni.

ban kezdett hozzá az interjúzáshoz: a visszaemlékezők átlagéletkora nyolcvan év volt. 2003 tavaszára már tucatnyi családdal állt kapcsolatban, és a munka túlnőtte az egyéni vállalkozás kereteit. Fíges a szentpétervári, a moszkvai és a permi Emlékezeti Társaságot bízta meg az interjúk elkészítésével, illetve a családi iratanyagok begyűjtésével, lemásolásával. A kutatócsoportok több mint ezer emberrel készítettek előzetes telefonos interjút. Úgy választották ki közülük a projektbe bekerülőket, mintegy 450 főt,²⁷ hogy ne csak értelmiségi családok szerepeljenek, hanem körük társadalmilag reprezentatív legyen, illetve álljon rendelkezésre írásos kontrollanyag is (főleg naplók és levelek).²⁸ Míg az orosz *oral history* korábban inkább a Gulag és a terror áldozataival foglalkozott, itt az elnyomók is szerepet kaptak, nemcsak az elnyomottak.

Fíges könyvének első fejezete az *1917 gyermekei* címet viseli, és az 1917–1928 közötti időszakot tárgyalja. A NEP, az „új gazdaságpolitika” bizonyos mértékig felfüggesztette a burzsoázia elleni harcot, mert a szovjet állam vezetői számára kiderült, hogy nem tudják nélkülözni a piacot, a kistermelőket és a kiskereskedőket, illetve a régi értelmiség tagjait. Ideiglenesen jobban tolerálták a vallásgyakorlást, és a magánéletnek is teret engedtek. Ez azonban csak átmeneti engedmény volt, mondja a szerző, mert a kommunisták végső céljuknak a magánélet felszámolását tartották. A húszas években a „burzsoá család” ellen indítottak harcot, amelyet a vallás

27 Russian Revelations. Guy Dammann interjúja Orlando Figesszel a *Guardian* 2008. július 14-i számában (<http://www.guardian.co.uk/books/2008/jul/14/history.samueljohnsonprize>, 2010. október 27-i letöltés).

28 Az első – sok órás, gyakran több napos – interjúban az emlékezők saját maguk rekonstruálhatták az élettörténetüket, majd Fíges kérdéseket készített a második-harmadik beszélgetéshez, amelyek részletekbe menően tártak fel egyes problémákat. A londoni professzor havonta egyszer találkozott kutatócsoportjának orosz tagjaival, megbeszélte velük az interjúkat, és kiválasztotta a lemásolandó családi dokumentumokat. Végül kéziratának oroszra visszafordított változatát az érintettek megjelenés előtt megismerhették, de csak egyetlenegy család esetében fordult elő, hogy visszavontak egy szövegrészt, és családi irataikat elzárták a nyilvánosság elől. (Sajnálatos, hogy mindez csak a könyv végén derül ki. A történész olvasó biztosan annak örült volna jobban, ha Fíges már a könyv elején tisztázza forrásainak mibenlétét.) Orlando Fíges honlapján nagyon sok olyan anyag található, amely a *Suttogók* olvasója számára igen érdekes lehet: teljes interjúszövegek, rövid életrajzok, dokumentummásolatok és fotók (www.orlandofiges.com/whisperers.php).

menedékének tekintettek, amely egoizmusra nevel, és elnyomja a nőket és gyermekeket. A cél ennek társadalmasítása volt minden téren.²⁹ A társbérletek elterjesztése ezt is szolgálta. A válás megkönnyítésének pedig a világon a legmagasabb válási arány lett az eredménye.³⁰ Maguknak a bolsevikoknak az önzetlen forradalmár kultuszának megfelelően elsősorban a pártot kellett szolgálniuk, ezért közhelynek számított, hogy ők rossz férjek és apák. Figes sok kádergyerek példáját említi, hogy lássuk: kis elvtársaikként nevelték, de alig látták őket szüleik, nemigen tudták megtapasztalni a szülői szeretetet. Anna Karpickaja és Nyikolaj Nizovcev például vezető leningrádi kommunisták voltak, akik Marxról és Engelsről nevezték el lányukat. Markszena így emlékezik: „Senki sem mondta meg, mit csináljak. Saját magamat neveltem fel.” (12.)

Az új társadalom létrehozásának kulcsát a bolsevikok az oktatásban látták. Céljuk az új generáció indoktrinációja volt: eltávolítani a gyermekeket a kispolgári családtól, felvonulások, közös újságolvasások, tárgyalások révén már gyermekkorukban bevezetni őket a szovjet rendszer rituáléiba. Lenin bácsi kultusza már az óvodában érvényesült.³¹ Utána mindenki úttörő akart lenni, de nem mindenkit vettek fel, illetve a templomba járás vagy kulák-származásuk miatt sokakat kizártak. A lengyel nemesi származású Szojfa Ozemblovskaját kitiltották az úttörők közül, miután valaki meglátta a templomban: „Kiállítottak az egész csapat elé, hogy megszégyenítsenek. A gyerekek ezt kiabálták: »Nézzétek, milyen

29 A bölcsődéktől az étkezdéken és a női munkavállaláson át a szabad szerelemig – írja Figes.

30 1926-ra ez a német és a francia háromszorosa, a brit huszonhatszorosa lett Figes szerint.

31 Természetesen nemcsak a húszas évek Szovjetuniójában volt ez így. A hetvenes évek derekán kérdezték meg unokatestvéreimet, hogy kit szeret a legjobban a világon. A buta kérdéstől talpraesett óvodás lévén nem jött zavarba, és kapásból tudott felelni: „A Jézuskát, a Márjuskát meg azt a drága jó Lenin bácsit.” Közös keresztyánknak, Máriának mindig mondom, hogy azóta sem került ilyen előkelő társaságba. A gyerekek felé irányuló személyi kultuszról lásd: B. Enker: *Grandpa Lenin and Uncle Stalin: Soviet Leader Cults for Little Children*. In: Balázs Apor – Jan C. Behrends – Polly Jones – E. A. Rees (eds.): *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*. Houndmills, 2004. (A referenciát ezúton köszönöm meg Kunt Gergelynek.)

szégyent hozott a csapatra azzal, hogy templomba jár. [...] Nem érdemi meg a nyakkendőt!«. Megdobáltak mindenféle mocsokkal.” (27.) A Komszomol már a párt előszobája volt: míg 1925-ben a korcsoport 20%-a volt úttörő, csak 4% volt komszomolista. Sokan nem azért csatlakoztak, mert kommunisták, hanem azért, mert nem akartak lemondani a részvételtől a közéletben, mutat rá a szerző.

Időközben Szovjet-Oroszország életének minden aspektusa állami ellenőrzés alá került. 1921-re tízszer akkorára duzzadt az állami bürokrácia, mint a cári időszakban valaha is volt.³² A húszas években egyre több lett a tisztogatás, és a hangsúly a magánéletre esett. A párttagok magánéletét egyre jobban megfigyelték és kontrollálták – írja Figes. A tisztogatásokban kulcsszerepe volt a feljelentések ösztönzésének.³³ A párt- és tanácsszervek rendszeresen tartottak olyan gyűléseket, ahol nyilvánosan kellett válaszolni a kritikára, és önkritikát kellett gyakorolni. Még a családi beszélgetések is veszélyesek voltak, és gyakran vezettek letartóztatáshoz. Ebben a légkörben a gyerekek is megtanulták, hogy nem bízhatnak senkiben. Sok családban uralkodott a hallgatás szabálya. Szofja így emlékezik: „Apa mindig azt mondta: »A falnak is füle van.« Egyyszer meg is mutatta, hogyan hallhatjuk a szomszédok beszélgetését úgy, hogy egy poharat tartunk a falhoz. Ekkor megértettük. Ettől fogva mi is féltünk a szomszédoktól.” „A suttogók házában nőttünk fel” – mondja egy másik visszaemlékező. (40.)

Sok család generációs törést élt meg – írja az angol professzor: otthon a régi szokások uralkodtak, míg a fiatalok a szovjet propaganda hatása alatt nőttek fel. Ez az időseknek gyakran erkölcsi dilemmát okozott: szerették volna átadni a családi hagyományokat és a vallásos hitet, de az új rendszerben arra kényszerültek, hogy a gyerekeket szovjet állampolgárnak neveljék. A próbák legtöbbször a vallásgyakorlás volt. Vallásos szülők is sokszor nem

32 Létszámuk (2,4 millió fő) több mint kétszerese lett az ipari munkásságénak. „Ők alkották a rendszer fő társadalmi bázisát” – mutat rá Orlando Figes. (32.)

33 A feljelentés, besúgás az orosz nyelvben nem volt eleve negatív konnotációjú, hanem a rossz felfedését jelentette a közérdek szolgálatában, hangsúlyozza a szerző. Kora újkori funkcióját Anyiszimov tanulmányában már láthattuk.

vallásosnak nevelték gyermekeiket.³⁴ A legtöbb családban a nagymama volt a hagyományos értékek átadási kulcsfigurája, az ő legfőbb szövetségese pedig a dajka. Lényegében minden bolsevik család alkalmazott dajkát, hogy a gyerekekre vigyázzon, márpedig ők a patriarchális értékek által dominált parasztszaladokból jöttek. Markszena úgy nőtt fel, hogy évekig Másával, egy szigorúan vallásos óhitű cseléddel volt kettesben otthon. A vallásos csaladokban az egyik lehetséges családi stratégia a belső emigráció volt: a régi hit és értékek fenntartása titokban.³⁵

A könyvnek ezen a pontján találkozunk először a neves író, Konsztantyin Szimonov (1915–1979) esetével, aki a könyv egyik főszereplője lesz.³⁶ Apja cári tábornok volt, aki a polgárháború után nem tért haza, ezután arisztokrata édesanyja egy volt cári ezredeshez ment férjhez, aki a Vörös Hadseregben szolgált. Szimonov egy garnizonban nőtt fel, ahol még a családon belül is katonai fegyelem uralkodott. Szüleitől örökölte az arisztokráciának a közszolgálat – főleg a katonai szolgálat és az engedelmes-ség – köré szerveződő értékrendjét, mondja Fíges, amely azután átalakult a közéleti aktivizmus és önfeláldozás szovjet értékeivé, és lehetővé tette számára, hogy a sztálinista rendszer vezetői közé lépjen. A végsőkéig meg akart felelni a felsőbbiségnek, ami végül Sztálin lelkes támogatói közé vezette. Ugyanakkor emberi tulajdonságai folytán a „jó sztálinista” típusát képviselte: becsületes, fegyelmezett, kedves ember volt, vezető sztálinistaként is úri modorról volt híres. Fíges számára legjobban Konsztantyin Szimonov testesíti meg nemzedékének erkölcsi dilemmáit, ezért rajta keresztül mutatja be korát. Azért hogy hátat fordítson szülei világának és szovjet identitásra tegyen szert, 14 évesen otthagya

34 Másrészt még a párttagok körében is gyakori volt a vallás titokban történő gyakorlása: 1925-ben a pártból történő kizárások közel felének ez volt az oka, állítja Fíges.

35 Ennek elterjedtségét egyértelműen mutatja az a tény, hogy ekkor még az esetek többségében egyházi temetést tartottak, mutat rá a szerző.

36 Fíges külön köszönetet mond fiának, Alekszej Szimonov filmrendezőnek, újságírónak, emberi jogi aktivistának, aki megnyitotta előtte apja zárt irathagyatékát. Az író ezért válhatott a könyv leggyakrabban szerepeltetett figurájává. A hagyatékot a család végül 2005-ben elzárta, és húsz évre titkosította.

az iskolát, és szülei akarata ellenére ipari tanulónak állt. Története a könyvben később több epizódban folytatódik.

A kereskedők is megpróbáltak alkalmazkodni a rendszerhez, amire főleg a NEP bevezetése (1921) után volt jó esélyük. Ekkor Moszkva hatalmas piacterré vált, lakossága megduplázódott. A Laszkin család esete a tipikus szovjet zsidó sorsot példázza. Azonosultak a forradalom internacionalizmusával, víziójával a modern városról, ahol hozzáférhettek – a korábbi korlátozások után – az oktatás minden szintjéhez, a tudományhoz, a művészetekhez, az értelmiségi pályákhoz és minden más foglalkozáshoz. 1917 után az orosz zsidóság egyetlen nemzedéken belül városlakó lett.³⁷ Számukra a Szovjetunió nagyszerű lehetőségeket kínált: ők tették ki a pártelit, a bürokrácia, a katonai és rendőri vezetők nagy részét. Antiszemitizmus ekkor alig volt érezhető. 1927-ben viszont kampány indult a magánkereskedők ellen, amelynek a vége a NEP lezárása lett, immár elválaszthatatlanul Trockij és Buharin vereségétől, Sztálin végleges felülkerekedésétől. Sztálin háborús hisztériát keltett, előbb felléptek a „terményrejtegető kulákok” ellen, majd az iparosodás érdekében megindították az ötéves tervet. 1926-ban még 400 000 magánvállalkozás működött, 1929 végére ezeknek csak tíz százaléka maradt meg – írja Figes. Szamjuil Laszkin is többször került börtönbe, száműzetésbe, elvesztette üzletét, majd azután alkalmazott lett.

A *Suttogók* második fejezete az 1928 és 1932 közötti időszakról foglalkozik. Az új, elsősorban a Komszomol által terjesztett³⁸ propaganda értelmében a fő ellenség ekkor már kulák, a bolsevikok szerint ugyanis a bér munkát alkalmazó paraszt kapitalistának számított – a valóságban azonban ilyesmi rendkívül ritkán fordult csak elő Oroszországban. A Komszomol Obuhovo faluban tucatszámnyi felfegyverzett egyenruhás suhancot jelentett, akik rettegésben tartották a települést. A kulákelles intézkedéseket többek közt Nyikolaj Golovin sorsa példázza. Fivére meghalt, amikor a ré-

37 A II. világháború előestéjén 86%-uk városban élt, felük a 11 legnagyobb városban. 1937-re Moszkva második legnagyobb etnikai csoportja lett a zsidóké: számuk az 1914. évi 15 000-ről negyedmillióra emelkedett, írja Figes.

38 A párttagok számát – írja Figes – a komszomolistáké négyszeresen múlta felül vidéken, ezért szorultak rájuk a kommunisták propaganda tekintetében.

szeg komszomolisták belőttek az ablakán. Nyikolajt megfosztották polgári jogaitól, és olyan különadót vetettek ki rá, amely csak Vologdában négyezer paraszti háztartást tett tönkre. Miután megkísérelt a városba menekülni, letartóztatták.

A kollektivizáció a szovjet történelem nagy fordulópontja volt, állítja Orlando Figes. Szétzúzott egy évszázados életformát,³⁹ mert benne a bolsevikok az iparosítás gátját látták. Milliók voltak kénytelenek elhagyni otthonukat: menekültek a kolhozosítás, majd az éhínség elől, ahogyan a kulákcsaládok és a kulákok árvái is elmenekültek. Ők alkották azután az iparosítás munkaerejét. A változásokat a könyv a következőképpen jellemzi: „régí kapcsolatok és a lojalitás megszakadnak, az erkölcs feloldódik, új (»szovjet«) értékeket és identitást erőltetnek az emberekre, ahogy az egész lakosságot alávetik az államnak, és minden tekintetben – lakás, iskola, láztatás, munkahely és élelmezés – függő helyzetbe kényszerítik a tervgazdaság felügyelete alatt.” (81.) Ez volt az utolsó és a legfájdalmasabb ama kataklizmák közül, amelyeken az orosz parasztságnak a 20. század első évtizedeiben keresztül kellett mennie a világháború, a forradalom, a polgárháború és az éhínség után.

A bolsevikok az élelemtermelést ellenőrző parasztságot a forradalomra leselkedő veszélyek fő forrásának tartották, ezért a kulákok ellen egyfajta polgárháborút indítottak. Míg Buharin a NEP piaci elemeit az ötéves tervben is megpróbálta megőrizni, 1929-ben már drasztikusan megemelték az ötéves terv előirányzatait, ami a pártot a sztálini kolhozosítási terv elfogadására kényszerítette, hiszen a növekvő ipari népességnek olcsó és garantált élelmiszerre volt szüksége. Fegyveres városi aktivisták, sorkatonák és munkások részvételével két hónap alatt a parasztság felét betelepítették a kolhozokba (60 millió embert több mint 100 000 faluban). Ehhez társult az egyház elleni támadás: sok ezer pap letartóztatása és a templomok lerombolása. Sztálin a kulákság osztályként való

39 Ezt a családi gazdaság, parasztközösség, független falvak, egyház, falusi piac jellemezte a szerző szerint.

megsemmisítését tűzte ki célul,⁴⁰ pedig az orosz parasztságban alig voltak „kizsákmányolók”: a kuláknak nevezettek többsége, mint Nyikolaj Golovin is, keményen dolgozó, szorgalmas paraszt volt. Az ellenük történő fellépés gazdasági katasztrófát is okozott, hiszen a legszorgalmasabb parasztok munkaetikája és szakértelme veszett el, a mezőgazdaság hanyatlásnak indult, állítja Figes. Volt, ahol a közösségek jelölték ki a kulákokat, volt, ahol sorsot húztak arról, kinek kell deportálásba mennie. Dmitrij Sztroleckij így emlékezik: „Csak eljöttek hozzánk, és azt mondták: »Ti mentek.« Szerkov, a minket deportáló falusi szovjet elnöke így magyarázta: »Parancsot kaptam [a területi pártbizottságtól], hogy találjak 17 kulákcsaládot, amelyeket deportálnak. Létrehoztam a Szegények Bizottságát, és egész éjjel üléseztünk. Senki sem olyan gazdag a faluban, hogy ezen az alapon kuláknak minősítsük, öregek sincsenek sokan, azért egyszerűen kijelöltünk 17 családot. Ti is köztük vagytok – magyarázta. – Semmi bajom sincs személy szerint veletek. Mi mást tehettem volna?«” (88.)

1929 és 1932 között legalább 10 millió kuláknak kellett elhagynia az otthonát – írja Figes. Többnyire gyalogmenetben indultak az átmeneti táborokba, ahol az öregek és a gyerekek úgy hullottak, mint a legyek, majd vonattal vitték őket tovább az úgynevezett „különleges településekre”. Dmitrij nagyszülei is meghaltak egy éven belül. 1930–1931-ben kétmillió embert telepítettek északra, Szibériába, az Uralba és Kazahsztánba. Valentyina Kropotkina családjára éjjel gyújtották rá a házukat. Apját munkatáborba vitték. Házuk romjaiban laktak a továbbiakban, anyja takarított, a gyerekek állandóan éhesen az utcán nőttek fel, mert nem engedték be őket az iskolába. Az általános rettegés légkörében meglepően gyenge volt az ellenállás a kulákok deportálásával szemben, de a soron következő kolhozosítás már komoly ellenállást váltott ki: kommunisták és aktivisták ezreire támadtak rá, százakat öltek meg közülük a parasztok. A szabotázs igen elterjedt volt, például nagy számban mészárolták le az állatokat: Oroszország marhaállománya 1928–1933 között

40 A kulákok likvidálása terv szerint történt. Ezt (a kor tervtúlteljesítésének szelvében) az OGPU – ahogy a politikai rendőrséget ekkor éppen hívták – felemelte a paraszti háztartások 3%-áról azok 5%-ára, és a hierarchia alsóbb fokain a helyi szervek még ezt a tervet is szorgalmasan túlteljesítették.

30%-kal csökkent.⁴¹ Obuhovóban is megszervezték a kolhozot, és lerombolták a templomot. A kolhoz gazdasági eredményei tragikusak voltak, de még emellett is nagy beszolgáltatást volt kénytelen teljesíteni, így a munkásoknak csak napi 50 gramm kenyér jutott, és a lovak fele rövid időn belül elpusztult.

Nyikolaj nyolcéves lányát, Antonyina Golovinát anyjával és testvéreivel együtt deportálták. A kulákokat befogadó „különleges települések” a gyakorlatban primitív, elzárt táborok voltak, ahol iszonyatos zsúfoltságban éltek az emberek: a padlón aludtak, vagy vermekben laktak. Volt, ahol hétezer ember jutott egyetlen konyhára. Egy templomban kétezer embert helyeztek el. Csak 1931–1932 telén százezrek haltak meg. Az Antonyina Golovináékat befogadó településnek a második télen nem volt már élelme, fakérget ettek, és rohadt krumplit. A tábor lakosságának háromnegyede meghalt. Dmitrij Sztreleckijék „különleges települése” tíz 500 fős barakkból állt egy erdő közepén, szögesdrót vette körül. 1933-ban napi 50 grammra csökkentették a kenyérfejadagot, és a deportáltak fele meghalt. Ők úgy éltek túl ezeket a heteket, hogy vért ittak. Ezekről a településekről százezrek szöktek meg. Az Ozemblovskij családnak előbb a földjét vették el, majd északra deportálták őket. Az anya két lányával hazaszökött Belorussziába: egymás után húzta ki az aranyfogait, és ezekkel fizetett. Otthon rettegő szülei viszont azt tanácsolták neki, hogy adja fel magát a rendőrségen. Szofját egy házaspárnál hagyta, akik igen kegyetlenül bántak vele, ezért visszaszökött kishúgához és nagyszüleihez, akiket szintén kitettek a házukból. Apját és bátyját egy nappal azelőtt tartóztatták le s vitték egy munkatáborba, hogy anyja visszaérkezett volna. Szofja másik bátyja rendőrségi besúgó lett. Anyját is letartóztatták, de útközben megszökött, és 3000 kilométert utazva visszatért lányaihoz. Fiai és férje évekkel később szintén épségben visszatért. Figes szívszaggató történeteket elevenít meg, pedig ezek mind a túlélők történetei. Akik meghaltak, nem adtak már *oral history* interjút. De hőskölteményekkel is találkozhatunk, például az Okorokov család történetével, egy igazi 20. századi odüsszeiával.

41 E jelenségek miatt egy 1930. márciusi *Pravda*-cikkkel Sztálin leállította az erőszakos kolhozosítást, aminek hatására parasztok milliói léptek ki, és a paraszti munkaerőnek a kolhozban dolgozó része 58%-ról három hónap alatt 24%-ra esett vissza. Szeptembertől azonban megindult a kollektivizálás második hulláma.

Alekszej Okorokovot 1931 májusában deportálták kulákként Észak-Szibériába. Út közben megszökött, és 900 kilométert gyalogolva hazatért. Otthon megtudta, hogy szüleit, feleségét és két kislányát is elvitték. Hamis iratokkal utánuk utazott, és nemcsak őket szöktette meg, hanem egy egész csapat menekült velük együtt. Tíz napig mentek, éjjel haladva, nappal elrejtőzve, amikor elfogyott a vizük és az élelmiszerük. A tizenegyedik éjjel egy őrjárat körül fogta őket. Rájuk lőttek, és Alekszejt megsebesítették. Egy kocsin küldték őket vissza az öregek kivételével, akikkel többet sohasem találkoztak. Okorokovék azonban ismét megszöktek: nappal az őrjáratok elől bujkáltak, éjjel haladtak, amikor viszont a medvéktől és a farkasoktól kellett tartaniuk. A kerzsaki törzs egy kis falujába értek, amelynek gyermeklakossága éppen a himlő áldozatául esett. A törzs feje kenyeret, egy csupor mézet és egy csónakot ajánlott az egyik kislányért cserébe, ugyanakkor megfenyegette Alekszejt, hogy értesíti a rendőrséget, ha nem megy bele a cserébe. Beleegyezett. Egy hétig a törzssel maradtak, hogy visszanyerjék erejüket. A másik lány visszaemlékezése szerint: „Mama nem tudta abbahagyni a sírást, és a nővérem kezdte megérteni, hogy valami baj van. Elindulásunk napján papa egyedül bezárta egy szobába. Aztán betette mamát, aki majdnem belehalt a bánatba, engem és az élelmiszert a csónakba. Majd eleveztünk.” (109.) Néhány kilométer múlva Alekszej kikötötte a csónakot, elrejtette feleségét és lányát, és visszament a kerzsaki törzs falujába. Négy nappal később a másik kislánnyal a hátán tért vissza. De egy őrjárat ismét elfogta őket, és Tomszk mellett egy táborba kerültek. Alekszej lovaskocsival krumplit szállított a városba. Egyszer a gyerekeket feltette a kocsi-ra a krumpliszákok alá, és kimenekítette őket a táborból, felesége pedig a mezőn dolgozva felugrott az ott áthaladó vonatra, és csatlakozott hozzájuk. Mivel egy tisztviselőtől okmányokat és ruhákat kaptak, vissza tudtak utazni Kuznyeckbe. Régen e mellett éltek egy faluban. Alekszej bányászként kezdett dolgozni, és lassan ismét normális kerékvágásba zökkent az életük.

Az orosz parasztság második jobbagyságként élte meg a kollektivizálást, hiszen röghöz lettek kötve, és az állam ugyanúgy kiszákmányolta őket, mint korábban a földesuruk, írja Figes. A kollektivizálásra munkacsökkentéssel reagáltak, és a falvak állapota

érezhetően leromlott. A katasztrofális 1932. évi termés éhínséget okozott. 1930 és 1933 közt körülbelül 4,6–8,5 millió ember halt éhen. Ukrajnában és Kazahsztánban a legrosszabb volt a helyzet.⁴² Az inségben milliók menekültek a városokba. A kolhozba belépő parasztok egyharmada hagyta ott a mezőgazdaságot. A városok nem tudtak mit kezdeni ezzel a tömeggel. Megpróbálták tiltani a városba költözést. Életbe léptették a belföldi útlevél rendszerét, és fokozatosan az egyre kisebb városokra is kiterjesztették. Elhagyott gyerekek százezrei léptek ekkoriban a bűnözés útjára: a menekülők, száműzöttek, kulákok, az éhínség áldozatainak gyermekeiből koldusok, tolvajok, útonállók és prostituáltak lettek. 1935 áprilisában a büntethetőség alsó korhatárát 12 évre szállították le, és öt éven belül több mint százezer gyerek került a Gulagra.

Az angol szerző rámutat arra, hogy az öt éves terv célkitűzéseit nem lehetett volna elérni a kényszermunka nélkül, amellyel az északi tájak és Szibéria ásványkincseit és energiahordozóit kitermelték. A Gulag létrehozásában ezért nem a politikai tényező volt a döntő, hanem a gazdasági, érvel Figes:⁴³ „Bár eredetileg a rendszer ellenségei börtönül szánták, a Gulag-rendszer hamarosan egyfajta gazdasági gyarmatosítás formáját öltötte: olcsó és gyors módja lett annak, hogy a Szovjetunió távoli vidékeit (ahová senki sem költözött volna jószántából) betelepítse és ipari nyersanyagait kitermelje.” (112.) Ily módon a politikai rendőrség lett a szovjet iparosítás egyik fő tényezője: 1934-re egymillió fogoly dolgozott már a kényszermunkatáborokban. Csak a Fehér-tengeri csatornát több mint százezren építették 1932-ben.⁴⁴ A Gulag nemcsak nyersanyag-kitermeléssel foglalkozott, hanem egész ipari komplexumokat is működtetett.

42 Figes szerint Robert Conquestnek nincs igaza abban, hogy az éhínséget a kormányzat szándékosan idézte volna elő: szerinte az éhség meglepetésként érte a Szovjetuniót, és nem voltak tartalékai. (Vö. Robert Conquest: *The harvest of sorrow. Soviet collectivization and the terror-famine*. Edmonton, 1986.)

43 Vö. Alexander Gerschenkron: *Gazdasági elmaradottság történelmi távlatból*. Budapest, 1984.

44 Amikor a csatorna mélységét 22 lábról 12-re csökkentették, gazdasági szempontból értéktelenné vált. Végül mindössze 6 láb mélységben épült ki; ez a presztízsbetűzés körülbelül 25 000 emberi életbe került, írja Figes.

Ebben az időben a városi népesség évi 2,5 millió fővel nőtt, mivel azonban a fogyasztási javak egyre szűkösebbek lettek, a városok is lepusztultak. A lakáshelyzet tragikus volt: fejenként átlagosan 5,8 m² lakóterület jutott a lakosokra. Voltak 500 ágyas barakkok is, ahol teljesen lehetetlen volt a magánélet. Nagyvezsda Puhova 1929-ben elszökött a kolhozból, és Leningrád egyik külvárosában, egy gépgyárban dolgozott, majd férjhez ment. Egy nagy faház földszinti szobájában volt egy függönnyel elkerített ágyuk. Még 16-an laktak a szobában, köztük egy prostituált, aki egész éjjel férfiakat hozott ide, és egy tűzoltó, aki négykor kelt. Télen férje rokonai is a szobában éjszakáztak. „Alekszandr rokonai a padlón aludtak – emlékszik vissza –, a nők takaró alatt, a férfiak csak a pufajkájukban, hogy ne fázzanak. Olyan bűdös volt tőlük, mint egy istállóban.” (121.)

Figes főhősei ebben az időben még gyerekek voltak. Ekkoriban történt, hogy Pavlik Morozovot és anyját elhagyta apja, akit azután a fiú kulákként feljelentett. Miután Pavlikot tisztázatlan körülmények közt meggyilkolták, a tágabb családot tették felelőssé a fiú haláláért. Az ügy a propaganda központi témájává vált: a falu az orosz vidék elmaradottságának szimbóluma lett, a család a patriarchális kulákcsaládok példája, a gyerek pedig a hős úttörő. (Bár valójában Pavlik Morozov nem volt úttörő.) Ahogy a szerző fogalmaz: „Úgy tűnik, Pavlik volt a pozitív hős sokak számára, akik nem stabil vagy elnyomó családban nőttek fel, ahol az öregek befolyása gyenge volt ahhoz, hogy ellensúlyozza a szovjet rendszer eszméinek hatását.” Az ügy hozzájárult az új urbanizált világ és a régi patriarchális falu közötti kulturális és generációs szakadék elmélyüléséhez. Pavlik Morozov példája elevenen élt: a 13 éves Pronya Kolibin feljelentette anyját azért, hogy búzáat lopott a kolhoz szántóföldjéről. Ő Artyekbe került a Krimbe, egy úttörőtáborba, anyja pedig munkatáborba. A harmincas években szinte elvárták a jó úttörőktől, hogy rokonaikat feljelentsék, imígyen bizonyítva, hogy méltók a vörös nyakkendőre.

Az 1928–1932 közti „nagy szakítás” szét tépte a régi kapcsolatokat és lojalitásokat, amelyek a családokat és a közösségeket összekapcsolták, állítja Figes. Újfajta társadalom született, amelyben az embereket az államhoz fűződő viszonyuk definiálta. A harmincas

évek eleje a hatalmas társadalmi mobilitás időszaka, a korlátlan lehetőségek kora volt. A munkásgyerekek értelmiségiek akartak lenni, a parasztyerekek pedig városiak. A szovjet propaganda ezt rendkívül felerősítette.⁴⁵ A vidéki népesség egyre fiatalabb és egyre inkább írástudó lett, és a szovjet iskolákból kikerülő fiatal parasztok már nem osztották szüleik attitűdjeit és hitét. A városok populáris kultúrája a távoli falvakat is elérte. Noha a harmincas évek káoszában elég könnyű volt egy másik városba költözve vagy más papírokat szerezve új identitást teremteni, ezeket az embereket a lelepleződés fenyegette. Kulák származása miatt Antonyina Golovina a deportálásból visszatérve sok megaláztatásnak volt kitéve az iskolában. „A nép ellenségei, nyomorult kulákok! Megérdemlitek, hogy deportáljanak benneteket, és remélem, mind meg fogtok ott döglenni!” – kiabált vele egy tanár az osztály előtt. (145.) Ezért később úgy döntött, hogy eltitkolja származását. Ötven évig titkolózott még saját családjáé előtt is. Sokan annak ellenére békéltek meg a szovjet rendszerrel, megtalálva benne a saját helyüket, hogy tudták, az tönkretette a családjukat, írja Orlando Figes. A kulákgyerkek kirekesztettségüktől való féltükben gyakran eltávolodtak családjuktól, hogy bizonyítsák: ők már szovjet emberek. Sok kulákgyerkből bőszt sztálinista lett. Amikor menekült kulák apja felkereste a költő Alekszandr Tvardovszkijt, maga jelentette fel őt. A könyv egyik főhőse, a későbbi író Szimonovnak a mostohaapját is letartóztatták. Ez volt felnőtté válásának pillanata. Azzal áltatta magát, hogy mindez tévedés csupán, és büszke volt, hogy családfenntartóként megáll a maga lábán. Nappal tanult, éjszaka egy gyárban dolgozott.

Figes könyve harmadik fejezetének témája a harmincas évek közepe, a vihar előtti csend (*A boldogság keresése, 1932–1936*). A megelőző időszak társadalmi káoszt és széles körű elégedetlenséget teremtett, és a párt köreiben is sokan elégedetlenek voltak a hatalmas emberi áldozatok miatt. Sztálin rendszerének fő bázisa a régi bolsevikok helyére lépett pártbürokraták új osztálya lett, amely főleg az első öt éves terv munkásokból előléptetett kádereiből rekrutálódott (*vidvizsenci*), és már nem osztotta a régi bolsevikok

45 Ez volt a szülők, rokonok feljelentésének egyik oka, állítja Figes.

spártai egyszerűségkultuszát.⁴⁶ Ők már otthont és anyagi javakat akartak maguknak szerezni. Egyfajta szovjet fogyasztási kultusz jött létre. Az anyagi javakat persze csak az elitnek sikerült azonnal biztosítani, a tömegeknek a jövőre nézve ígérték ezeket: majd a kommunizmusban mindenkinek meglesz mindene.⁴⁷ De valóban az egész társadalomra kihatott az, hogy a második ötéves terv (1933–1937) növelte a fogyasztási cikkek előállító iparágak termelését, és a harmincas évek közepére érezhetően javult az élelmiszer-, a ruházati és a háztartási cikkek-ellátottság. Közben az alulról jött (főleg paraszti eredetű) ipari és politikai elitek konzervativizmusa és a „nagy szakítás” demográfiai katasztrófája miatt drasztikusan szakítottak a forradalom családellenességével.⁴⁸

A nagy többség számára azonban a harmincas évek továbbra is a nélkülözéseket jelentette. A tervgazdaság periferiáján virágzott a feketepiac. A szovjet gazdaság nem tudott a protekció rendszere nélkül működni: csak ezen keresztül lehetett hozzájutni bizonyos dolgokhoz. A lakáshiány tovább fokozódott. Moszkvában 1930-ban egy főre 5,5 m² lakótér jutott, 1940-ben már csak 4 m², az új ipari városokban még ennél is kevesebb. Sokan inkább földbe vajt viskókban laktak, csak hogy legyen valami magánéletük. Nem kevés emberről van szó: Magnyitogorszk lakosainak negyede élt így 1935-ben. A tipikus városi lakos – Moszkvában és Leningrádban például a lakosok háromnegyede – társbérletben lakott. „A kommunális lakás a kommunista társadalom mikrokozmosza” – írja Figes. (179.) Az emberek itt privát tér és magántulajdon nélkül éltek, állandó közösségi ellenőrzés alatt. Megosztották a költségeket, felváltva végezték el a szükséges munkákat, közösen használták a konyhát és a fürdőszobát. Egy 17 szobás kommunális lakásban

46 Figes utal rá, hogy Trockij egyenesen szovjet *thermidor*ról írt.

47 A pártelit azonban a húszas évekkel ellentétben már ekkor relatív luxusban élt: nagy lakások, autó sofőrrel, külön bolthálózat, dácsák, nyaralás a Krímben, szanatóriumokban, írja a szerző.

48 Sor került a család ideológiai rehabilitációjára (törvényi változtatásokkal leszorították a válások számát, tiltották a homoszexualitást és az abortuszt, szexuális prűdéria vált jellemzővé). A nők helyzete azonban nem javult, a modernizáció inkább csak a férfiak munkáját könnyítette meg (favágás, vízfordás, fűtés), nekik lett több idejük a kultúrára és a politikára.

minden szobában legalább egy család élt, több mint hatvanan jutottak egy konyhára, vécére és hideg vizes zuhanyozóra.

A *Suttogók* sok leírást közöl a társbérleti lét mérgezett légköréről, az állandósult ellenségeskedésről. „Míg a húszas években az volt a [társbérleti rendszer] célja, hogy a lakhatási válságot orvosolja, és egyszersmind a magánéletre is csapást mérjen, most [a harmincas években] elsősorban annak lett az eszköze, hogy az állam a családi otthon magánterére is kiterjessze a megfigyelés rendszerét” – írja Orlando Figes. (174.) A harmincas évekre az NKVD hatalmas besúgói hálózatot épített ki – a kora újkorból már ismerős szisztéma szerint: „A kölcsönös megfigyelés gondolata alapvető volt a szovjet rendszerben. Mivel az ország túl nagy volt ahhoz, hogy a rendőrség felügyelhesse, a bolsevik rendszer arra támaszkodott (hasonlóképpen a cári rendszer korábbi gyakorlatához), hogy a népesség önmagát ellenőrzi.” (180.) Kulcsfontosságú volt a kommunális lakások rendszere, ahol mindenki mindent tudott mindenkiről. A vádaskodások (például élelmiszer eltulajdonításáról) könnyen vezettek feljelentésekhez. A fő konfliktusforrás a magánszféra hiánya volt (részint a közös helyiségek rendszere miatt, de még a család által elfoglalt szobán belül is ez érvényesült). A falakon minden áthalatszott, suttogni kellett. Mindenki elnyomta magában a személyiségét, alkalmazkodott: egyesek szerint ez még a száműzetésnél is rosszabb volt.⁴⁹ Az emberek állandó harcot vívtak a magánélet minden kis töredékéért. „A kommunális lakás volt az otthoni központja a szovjet irigység-kultúrának, amely a hiánygazdálkodás rendszerében nyilvánvalóan kialakult.” (181.) Ugyanakkor a gyerekek sokszor paradicsomként élték át ezt a közös életet. „A kommunális lakás gyakorlatilag létrehozott egy új szovjet személyiséget. Különösen a gyerekeket befolyásolták a kollektív értékek és szokások. A kommunális lakásban a szülők elveszítették az ellenőrzést gyermekeik nevelése felett: kulturális hagyományaikat és szokásaikat felülírták a háztartásnak mint egésznek a kollektív elvei.” (186.)

A harmincas évek Szovjetuniójában milliók hittek abban, hogy hamarosan eljön a kommunizmus. Az első ötéves terv szerepe eb-

49 Pszichiáterek úgy találták, hogy aki sokáig lakik kommunális lakásban, a skizofréniát és a paranoiát kockáztatja, mondja Figes.

ben kulcsfontosságú volt: ahogy négy év alatt el akarták végezni az ötéves tervet, tulajdonképpen „az idő meghódítására” tettek kísérletet, mutat rá Figes. Az emberek elérhető közelségben hitték a kommunizmust.⁵⁰ A harmincas évek elejét hihetetlen fejlődési ütem jellemezte. Ez sokakban elnyomta a terror által előidézett felháborodást: akik hittek a kommunizmus felépítésében, azoknak el kellett fogadniuk az emberi áldozatokat, a Hitler hatalomra kerülése utáni „csisztkákat”, tisztogatásokat ugyanúgy, mint a valamikori szentpétervári nemesség és burzsoázia maradványainak letartóztatását és száműzését Kirov meggyilkolása (1934) után.

Konsztantyin Szimonov írói karrierjét a *Horizont* című verse indította el, amelyben a munkatábor átnevelő tevékenységét dicsőítette.⁵¹ Egy hónapig megfigyelő volt a Fehér-tengeri csatorna építésénél, majd felvették a Komszomolba. Esténként a Gorkij Irodalmi Intézetben tanulhatott. Keményen dolgozott, de inkább irodalmi bürokrata, mint író lett: könyvismertetéseket közölt, készült a harcra a fasizmus ellen. Neveltetésénél fogva a harcias témák álltak hozzá a legközelebb. Közben három nagynénjét kitelepítették Leningrádból, az egyiket agyonlőtték, a másik munkatáborban halt meg. Szimonov azonban megpróbálta racionalizálni a történeteket. Ilja Szlavin jogász a burzsoá jog képviselői elleni csisztkákban vett részt. Talán hitt az ideológiában, talán félelemből cselekedett, mint korábbi cionista. De amikor arra kapott megbízást, hogy a Fehér-tengeri csatorna építése kapcsán gyűjtse össze a kényszerszermunka melletti jogi-filozófiai érveket, akkor az, amit ott látott, továbbá Kolimán, különösen egy gyermekmunkatáborban tapasztalt, teljesen elvette hitét az emberek átnevelésében. Kritikai megjegyzéseit csak egy kéziratban örökítette meg, mégis letartóztatták és agyonlőtték.

1932 és 1936 közt a munkatáborok és különleges települések lakossága 2,4 millióra nőtt, amely számhoz még félmillió börtönlakót adhatunk hozzá. Utólag sokan úgy gondolják, hogy 1937–1938 előtt „szélségszél” volt, de ezekben az években is több mint százöt-

50 Moszkváról készültek olyan térképek, amelyekre előre berajzolták mindazt, aminek 1945-re fel kellett volna épülnie – írja Figes.

51 Mint proletárstátusra aspiráló arisztokrata származékot személyesen érintette a kérdés, hangsúlyozza a szerző.

venezren haltak meg a Gulagon. Az itt élők és a bebörtönzöttek számára felértékelődött a család a politikával szemben – állítja a szerző. Ezt mutatja például a Gulag egyik legnagyobb levélsorozata, a trockistaként letartóztatott Tatyjana Poloz körülbelül heti gyakorisággal írt 136 levele. Őt, miután a börtönből elengedték, Uralszkba, majd Alma-Atába száműzték. Ide várta lányát akkor, amikor ismét letartóztatták, Kolimára vitték, ahol agyonlőtték. Férjét csak azért végezték ki, mert – bebörtönözött – trockista feleségével levelezett egy másik börtönből. A neves közgazdász, Nyikolaj Kondratyjev, az 1917-es agrárreform egyik atyja, a NEP támogatója, a hosszú ciklusok felfedezője 1930-ban került börtönbe. Nyolc évre különleges elszigetelőtáborba került, ahol szinte megvakult, de kivégzése előtt még öt könyv anyagát állította össze. Több mint száz levele azt mutatja, hogy legjobban lánya hiányzott neki.

A könyv negyedik fejezetének tárgya a „nagy terror” időszaka (1937–1938). A régi bolsevikoknak a szovjet elit polgárosodása mellett a harmincas évek közepétől a náciizmus ellen kiöltött népfrontpolitika is szúrta a szemét, mert ez a világforradalom feladását jelentette. Sztálin ezért 1937–1938-ban fellépett a Komintern ellen.⁵² A Komintern egyik vezetője, Pjatyickij is a népfrontpolitika miatt került ellentétbe Sztálinnal. Előbb áthelyezték, majd miután a kommunistákat koholt vádakkal megtámadó NKVD megzabolázását követelő beszédet tartott a Központi Bizottságban, letartóztatták. Figes szerint ekkoriban összesen legalább 1,3 millió embert tartóztattak le államellenes bűncselekmények miatt, legalább 681 692 embert (valójában feltehetően ennél sokkal többet) agyon is lőttek közülük. Ez előre megfontolt tömeggyilkosság volt, írja Figes. A sok letartóztatási hullámból ez a két év azzal emelkedett ki, hogy ekkor a letartóztatottak több mint felét kivégezték. (Ez az arány a kulákkellenes fellépés során, 1929–1932-ben 6% volt, 1930-ban pedig 10%.) Sztálin meg volt győződve arról, hogy küszöbön áll a háború Németországgal. Az erre való felkészülés egy formáját jelentette a „nagy terror”: meg akartak szabadulni a megbízhatat-

52 Kommunisták ezreit végezték ki, amivel gyakorlatilag ki is irtották az észet, litván, lett, jugoszláv, német és lengyel kommunista pártot, mutat rá Figes.

lanoktól.⁵³ Sztálin az államvédelem élére Jagoda helyére Jezsovot állította, aki „brutális és lelkiismeretlen hóhér volt, és kész kiszolgálni Sztálin paranoiás fantáziáit a mindenhol burjánzó »ellenforradalmi összeesküvések« és »kémhálózatok« létét bizonyító hamis bizonyítékok fabrikálásával”. (237.) Ismertek a monstre kirakatpekerek.⁵⁴ A hullámok minden egyes letartóztatás után továbbgyűrűztek, mert amikor egy pártvezetőt letartóztattak, egész társadalmi köre gyanúba került. Az 1934. évi XVII. pártkongresszuson választott Központi Bizottság 139 tagjából 1937–1938-ban 102-t letartóztattak és kivégeztek,⁵⁵ a kongresszus küldötteinek 56%-a került börtönbe, a Vörös Hadsereg 767 felső vezetőjéből 412-t kivégeztek.⁵⁶ Sztálin úgy nyilatkozott, hogy ha 5%-uk bűnös, már az is jó arány.⁵⁷

A „nagy terror” hullámokban söpört végig az országon, és távolról sem csak a kommunistákat érintette, olvashatjuk a *Suttogókban*. Legnagyobb számban ugyanis az antiszociális és potenciálisan szovjetellenes elemektől akarták megszabadítani az országot a háború esetére. A legerőteljesebb a kulákellenes fellépés volt: a letartóztatások fele (669 929), a kivégzések több mint fele (376

53 Az I. világháború tanulságából indultak ki, amikor a cári rendszert a hátszország háború közben buktatta meg. Ezt erősítette meg a spanyol polgárháború is: Sztálin szerint a köztársaságiak belső frakcióharcaik miatt szenvedtek vereséget. Figes ezen okok mellé sorolja azt a paranoiás félelmet, amely Sztálin jellemében gyökerezett, és amely felesége öngyilkossága (1932) és Kirov meggyilkolása (1934) után felerősödött.

54 1936 augusztusában Kamenyev, Zinovjev és 14 más pártvezető pere, 1937 januárjában Pjatkov nehézipari népbiztoshelyettes, Radek és 15 további volt trockista pere, 1937. április–májusban Tuhacsevszkij honvédelmi népbiztoshelyettes és 7 másik katonai felső vezető pere, 1938 márciusában Buharin, Jagoda, Rikov és 13 társuk pere, sorolja Figes.

55 Öten öngyilkosok lettek, teszi hozzá a szerző.

56 29 börtönben halt meg, három öngyilkos lett, 59 börtönben maradt – egészíti ki Figes.

57 Az NKVD, ahogyan korábban is láttuk, kvótára dolgozott. Jezsov is azon a véleményen volt, hogy inkább túl sok embert végezzenek ki, mint túl keveset, írja Figes.

202) kulákokat érintett 1937–1938-ban.⁵⁸ E mellett tisztogatásokat végeztek a helyi szovjetekben, különösen a határövezetekben és az olyan megbízhatatlan országrészekben, mint a nyugati tartományok, illetve a Donyeck-medence és Nyugat-Szibéria. Egész nemzeti kisebbségeket deportáltak mint potenciális kémeket, és soraikból nagyon sok embert kivégeztek: németeket, lengyeleket, finneket, letteket, örményeket, görögöket, koreaiakat, kínaiakat, sőt a Mandzsúriából 1935 után visszaért harbini oroszokat is.⁵⁹ 1937–1938-ban az emberek rettegésben éltek. A városi lakosság nem állt ellen, nem is menekült el. Az ártatlanság tudata sok bolsevikot bénított meg: elhitették magukkal, hogy csak a bűnösöket tartóztatják le.

Egy 1935-ös rendelkezés az államellenes bűnök miatt bebörtönzöttek családtagjainak letartóztatását is megengedte, írja Figes. Egyfajta túszrendszer jött létre. Sokan akkor tettek beismerő vallomást, amikor családtagjaikkal zsarolták őket.⁶⁰ Kamenyev akkor írta alá vallomását, amikor fia kivégzésével fenyegették. Zinovjev hasonlóképpen. Ivan Szmironov akkor tört meg, amikor látta, hogy lányát verik az örök. Sztanyiszlav Koszjor kiállta a kínzásokat, de megtört, amikor előtte erőszakolták meg 16 éves lányát. Később viszont Sztálin garanciája ellenére kivégezték Kamenyev fiát és feleségét, Zinovjev fiát, nővérét, három fivérét és unokaöccsét. Szmironov lányát börtönbe csukták, feleségét a lágerben kivégezték. Trockijnak lényegében az egész rokonságát kiirtották. Sztálin talán Grúziából hozta magával a klánok közti vendetta szokását, kíméletlenül fellépett ellenségei rokonságával szemben.

58 A volt kulákok, akik leszolgálták az ellenforradalmi agitáció és propaganda miatt szokásosan kirótt nyolc évet, ekkortájt tértek vissza a Gulagról vagy a különleges településekről. A nyolc év tipikus ítélet volt a tipikus vádak, az ellenforradalmi tevékenység és a szovjetellenes agitáció esetén. A lágervicc szerint a rabok rápirítanak az újonnan jöltre, aki az első kérdésre, hogy hány évet kapott, azt mondja: „tízet,” a másodikra, hogy miért, azt feleli: „semmiért”: „Nem igaz! Semmiért nyolc évet adnak.”

59 Sztálin leginkább a lengyelekre gyanakodott (egyébiránt a beloruszokat és ukránokat is lengyelnek tartotta): egyedül a lengyelelleses fellépés hatására 140 000 embert lőttek agyon vagy küldtek munkatáborba.

60 Anyiszimov tanulmányában már erre is láttunk borzalmas kora újkori orosz példát: egy feljelentő terhes menyasszonyát vitték a kínzókamrába.

Mindenhol besúgók nyüzsögtek, a „nagy terror” lényegében elnémította a társadalmat. Nyilvánosan csak a részek nyilvánítottak véleményt – akárcsak a 18. századi Oroszországban. Az emberek nem beszéltek letartóztatott rokonaikról, mindenki álarcot viselt – és már csak ezért is lett hihetőbb a vád még a szomszédok, barátok, kollégák ellen is. Milliók tettek feljelentéseket. Becslések szerint minden ötödik irodai dolgozó besúgó volt, a nagyobb városokban a lakosok nem kevesebb, mint 5%-a. Moszkvában minden hatodik–hetedik családban volt besúgó. (Figes szerint az átlagos helyzetet inkább Kujbisev tükrözte, ahol ezer besúgó volt: minden 400 lakosra jutott egy.) De ezen regisztrált és fizetett besúgókon túl megbízható emberek milliói (diákaktivisták, éjjeliőrök, portások) is jelentettek: ők voltak a rendőrség füle és szeme. És hozzájuk kell még számítani az alkalmi feljelentőket, akik gyakran azért lettek besúgók, mert féltek, hogy ennek elmulasztásáért büntetik meg őket – pontosan úgy, mint Mihail Kozmin Anyiszimov tanulmányában. Sok esetben a besúgókat a rosszindulat vezérelte, vagy szexuális–romantikus szempontok, és szinte mindig szerepet játszott tetteikben az anyagi érdekltség vagy a karriervágy. A legszorgalmasabb besúgók éppen azok lettek, akiknek folt volt az életrajzukban, és maguk is letartóztatástól rettegettek. Ahogy ezt Szimonov visszatekintve jól látta, a szovjet lakosság csendes többsége a „nagy terror” idején kollaborált: hozzászókkott az elfogadhatatlanhoz. Szimonovnak is csapdát állított egy kényszerű besúgó. Noha végül nem kényszerült ügynökké lenni, de megrettent. Félteben lett belőle a terror véres szájú propagátora, a rezsim egyik kedvenc költője Sztálinról és a jégcsatáról írott verseivel.

Ahogy azt Arthur Koestler megírta, a hithű kommunisták elfogadták a párt ítéletét.⁶¹ Figes szerint az egész társadalmat tekintve is csak azok tudtak függetlenedni a hivatalos propagandától, akik más szilárd értékrendszerrel rendelkeztek – amire a fiataloknak a harmincas évek végén szinte nulla volt az esélye. Az emberek igyekeztek kétségeiket elnyomni, vagy racionalizálni. Megpróbáltak egyszerűen tudomást sem venni arról, ami körülöttük történt. Azért is hittek „a nép ellenségeiben”, mert az ártatlanok az ő akna-

61 Arthur Koestler: *Sötétség délben*. Budapest, 1988.

munkájuk révén kerülhettek börtönbe. Sztálint (mint jó cárt) csak megfélemsztették. Ezt a hitet megerősítette Jezsov bukása, amely magánéleti botrányok miatt következett be, de Figes szerint az volt a valódi ok, hogy Sztálin rájött: le kell állítani a terrort, mielőtt az egész ország börtönbe kerül.⁶² Jezsov helyére 1938 decemberében került Berija, és visszarendeződés következett: 1940-re másfélmillió esetet vettek revízió alá, 450 000 ítéletet megsemmisítettek, 128 000 esetet lezártak, 30 000 embert kiengedtek a börtönből, 327 000-t pedig a Gulagról.

Ebben az időben, ahogy a szerző fogalmaz, a félelem szétépítte az emberek közti kötelékeket: a barátságét, szerelemét, bizalmát. „A félelem a legrosszabbat hozta ki az emberekből.” (292.) Mindenki félt kapcsolatba kerülni „a nép ellensége” családjával, barátai elfordultak tőlük. Habarovszkban Alekszej Jevszejev katonarost kizárták a pártból, majd letartóztatták és agyonlőtték. Felesége Moszkvába menekült. Attól félt, hogy letartóztatása esetén lánya árvaházba kerül, de rokonai nem fogadták be gyermekét. Saját húga ezt felelte neki: „Nevelje csak fel a szovjethatalom, nekünk nem kell.” Anyja unokája szemébe mondta: „Gyűlölöm apádat, a nép ellensége. És téged is gyűlöllek.” (290.) Pár napig egy parkban aludtak, majd Alekszej egy régi barátja fogadta be a lányt. Az anya visszautazott a Távol-Keletre, ahol hamarosan őt is letartóztatták. Gulcsira Tagirov apját is elvitték és agyonlőtték. Ezután nagymamája és a rokonság 15 évig nem is köszönt neki, anyjának és őt testvérének, pedig ugyanabban a faluban éltek továbbra is. A „nagy terror” szembeállította a Komszomol, a tanárok, a társak nyomása alatt álló gyermekeket szüleikkel, írja Figes. A gyerekek megélhetés, karrier reményében sokszor megtagadták szüleiket. De elmondja annak az anyának a történetét is, aki inkább (természetesen hamisan) bűnösnek vallotta magát lánya előtt egy, a lágerből írt levelében (ezáltal elveszítve vele minden kapcsolatot), csak azért,

62 Akkor lett volna értelme továbbfolytatni a terrorkampányt, ha tényleges bűnösöket üldöztek volna, így azonban nem látszott a dolog vége: ártatlanokból még nagyon sok volt a Szovjetunióban. De akár Robespierre sorsa is Sztálin eszébe juthatott, aki azért bukott meg 1794. thermidor 9-én, mert egy adott pillanatban szinte mindenki összefogott ellene, mert a parttalanná vált terrorban mindenki fenyegetve érezte magát.

hogy az lépjen be a Komszomolba (és ne zárja be maga előtt az érvényesülés kapuját). A „nagy terror” a házaspár egymásba vetett bizalmát is aláásta. A feleségekre komoly nyomás nehezedett férjük elítélése érdekében.⁶³

A fejezetet Pjatnyickijék története foglalja keretbe. Julija Pjatnyickaja, aki heroikus életutat tudhatott maga mögött (az I. világháborúban önkéntes ápolónő volt, majd a polgárháborúban a Vörös Hadsereg kémje Kolcsaknál), most letartóztatott férjét okolta családjá kétségbeejtő helyzetéért, állandó veszekedéseiért fiaival. Amikor 16 éves fiát is letartóztatták az iskolában, teljes idegösszeomlást kapott, majd az öngyilkosságot fontolgatta. Végül hogy fiát megmentse, Pjatnyickaja elítélte férjét, akinek sorsáról semmit sem tudott,⁶⁴ s naplója szerint el is hitte, hogy férje bűnös volt mindabban, amivel vádolták. Igor fiát őt, majd még őt, végül még őt évre ítélték.⁶⁵ Közben Pjatnyickaját is letartóztatták, kisebbik fiával munkatáborba küldték, és itt tett kijelentéseiért őt is elítélték őt évre. Egy lágerben még találkozhatott nagyobbik fiával, mielőtt szörnyű körülmények között meghalt.

A *terror utóöngéi* című fejezet a II. világháború kitöréséig tartó időszakot tárgyalja, a „nagy terror” hatásait. Az üldözöttek családjainak maradványait gyakran a nagymamák tartották össze, állítja Orlando Figes. „Ismeretlen hőstetteik a szovjet történelem legdicsebb cselekedetei közé tartoznak” – írja. (320.) A szülők letartóztatása egy csapásra véget vetett százezrek gyermekkorának. Inna Gajster 12 éves volt, amikor szüleit elvitték. Ettől kezdve nagymamájával neki kellett gondoskodnia egy- és hétéves húgairól és kilencéves unokatestvéréről. Csomagokat vitt a Butirki börtönbe szüleinek, kiállva a sok órás sorokat, majd esti állást vállalt,

63 Hiszen őket is letartóztathatták, gyakran kitétték őket lakásukból, állásukból, megfosztották polgári jogaiktól és élelmiszer-fejadagiuktól. A hatóságok a válást is megkönnyítették: 300 rubelnyi díjért választották el a feleséget férjétől, de a bebörtönzöttek feleségétől csak 3 rubelt kértek, írja Figes.

64 Pjatnyickij ekkor már nem volt életben. Hosszú kínzások után kiverték belőle a beismerő vallomást, és 137 társával Sztálin saját kezűleg írt parancsára agyonlőtték. Figes könyve nem a letartóztatottakról szól, hanem az otthon maradottakról, ezért hőseit nem „követi” a börtönbe. Pjatnyickij az egyetlen kivétel, a könyvben mintegy ő képviseli a terror kivégzett áldozatait.

65 Az utolsó ötből végül nyolc évet kellett leülnie, mondja Figes.

hogy legyen pénze az anyjának a munkatáborba havonta küldhető csomagra. Miután nagymamáját is kitették a lakásból, egy bérelt szobában laktak – immár 12 gyerek és a nagymama. Többi unokatestvérének szüleit is letartóztatták. De az ő sorsukat mások még mindig irigylésre méltónak tekinthették.

Sok gyerek árvaházba került,⁶⁶ a többiek az utcán éltek, bandákba verődtek, melyek a nagyvárosok pályaudvarain, piacain és egyéb központjaiban kisebb bűncselekményeket hajtottak végre, és a prostitúció nagy részét ellenőrizték – olvashatjuk a *Suttogókban*. De a gyermekotthonok is inkább javítóintézetek voltak a hajléktalan fiataikorúak és kisstilű bűnözők számára. Ezeket a korabeli tisztviselők szerint is zsúfoltság, elképzelhetetlen kosz, hideg, éhség és a gyerekek teljes elhanyagolása jellemezte. Inessza Bulat hároméves korától ötéves koráig volt egy árvaház lakója. Emlékei mély nyomot hagytak benne. „Borzasztóak voltak a viszonyok. Be sem tudtam menni a vécébe: a padlón bokáig ért a folyékony szar... Az épület egy nagy vörös téglafalra nézett. Úgy éreztem magam, mint akit valamiféle pokolba zártak... Az otthon vezetője mindig azt mondta nekem: »Csak el ne felejtsd, kik voltak a szüleid. Ne keverj semmiféle bajt: ülj a fenekeden, és ne üsd bele semmibe az orrod, te kis kém.«... Visszahúzódom lettem. Bezárkóztam. Később nagyon nehéz volt visszatérnem a normális életbe.” (335.) Nővére, Mella 12 évesen egy másik árvaházba került. „Egyikünk sem mert a családjáról beszélni, akiknek letartóztatták a szüleit. Trockistáknak nevezték minket... A többi gyerek sokszor követ dobált meg minket, és mindenfélét kiabáltak ránk...” (336.) A szerző viszont példákat említ arra is, hogy az árvaházakban néhányan szeretetet is találtak. Mert ez hiányzott a gyerekeknek a legjobban. Ahogy Nyikolaj Kovács fogalmazott: „Nem zavart minket, hogy nincs családjunk, mert nem tudtuk, hogy mi az a család, vagy hogy ilyesmi egyáltalán létezik. Egyszerűen szeretetre volt szükségünk.” (339.) A árvaházakat erősen kollektivistá berendezkedésük ideális toborzótereppe tette az NKVD és a Vörös Hadsereg számára. Az árvaházak lakóit tendenciózusan valós koruknál idősebbnek mond-

66 Elvileg 16 éves kor alatt mindenki, írja Fíges. Markszena Karpitszkaja 13 évesen egyedül maradt otthon, mert idősebbnek nézett ki koránál. Két öccsét két különböző árvaházba vitték.

ták, hogy előbb legyenek alkalmasak a katonai szolgálatra és az ipari munkára. Mihail Nyikolajevnek 12 évesen új papírokat adtak, melyek szerint 15 éves, és egy ipari komplexumba került. Hasonló fiúkból álló brigádjával heti hét napot dolgozott: előbb 12 órát nappal, majd 12 órát éjjel. A gyár klubjában aludtak a padlón. Fizetést nem kaptak. Mihail nem patriotizmusból, hanem az éhségtől hajtva jelentkezett a Vörös Hadseregbe, ahol tankot vezetett. Ekkor még csak 14 éves volt.

Visszaemlékezéseikben az így felnőtt gyermekek közül sokan említik azt a várva várt pillanatot, amikor végre befogadta őket a szovjet társadalom, amikor lekerült róluk a szegénybélyeg. „»A nép ellenségeinek« gyermekei szinte valamennyien átérezték a társadalmi elfogadottság iránti vágyat. Kevesen fordultak el közülük a szovjet rendszertől, vagy fordultak ellene» – írja Figes. Körükben gyakori túlélési stratégia volt, hogy szovjet aktivista lett belőlük: ez elterelte róluk a gyanút, és segített nekik megbirkózni félelmeikkel. Jelizaveta Delibas szüleit 1936-ban tartóztatták le másodjára (majd 1937-ben mindkettőt ki is végezték). Előbb Grigorij nagybátyjánál lakott Leningrádban, de őt 1937 áprilisában letartóztatták, majd Margo nénjénél (öt júliusban tartóztatták le), ezután Rája néninél (akit augusztusban vittek el). Távolsági rokonai egy Moszkva környéki dácsába vitték, és ott rejtegették az NKVD elől, majd anyjának tbiliszi rokonságához küldték. A kislány nem értette, hogy bűntudják, és nem kívánt gyermeknek kezdte magát érezni. Nagybátyja letartóztatása után nagyszülei visszaküldték Jelizavetát Leningrádba. Iskolai pályafutása során származásának eltitkolása volt a legnagyobb gondja. Kiváló tanuló volt, és nagy megkönnyebbülést érzett, amikor végre felvették a Komszomolba. Iskolai, majd kerületi titkár lett. Visszatekintve világossá vált számára, hogy csak így tudta leküzdeni retteget, így érezhette magát elfogadottnak.

Zinajda Busujevát nyolc évre ítélték el, mert nem jelentette fel férjét. Az *ALZSIR Munkatábor a Hazaárulók Felesége Részére* Akmolinszk mellett feküdt Kazahsztánban. Őt itt eltöltött év után Zinajda egy külső zónába került. Amikor anyja idehozta két lányát, Angelinát és Nellit: a kisebbik nem ismerte meg az anyjukat: parasztbácsinak nézte. 1939 májusáig ez különlegesen kemény tábor volt: a belső zónában reggel négykor volt ébresztő, és az utolsó

létszámellenőrzést éjfélkor tartották, utána alhattak a foglyok – már ha nem kellett megismételni a létszámellenőrzést. Az élelmiszer-fejadagot a munkateljesítményhez igazították, és aki tíz egymást követő nap nem teljesítette a normát, azt áthelyezték a halálbarakkok egyikébe, és hagyták ott meghalni. A háború kitörése után a büntetésüket letöltötteket nem engedték el, hanem a tábor körüli barakkokban kellett maradniuk 1945-ig. Itt raboskodott Ketevan Orasvili is, akiről Tengiz Abuladze 1984-es filmjének, a *Vezeklés*-nek a főhősét mintázta, állítja Figes. A tbilisi operaház igazgatójának volt a felesége. Férjét Berija, aki akkor a párt helyi első embere volt, személyesen kínoztta meg és lötte agyon letartóztatása után, de sorsáról Ketevan nem tudott semmit, ahogy gyermekeiéről sem, akiket akkor küldtek munkatáborba, amikor elérték a nagykorúságot.

Egy másik táborban egy fiatal nő szült, de hamarosan elvették tőle gyermekét. Ő vállalta a favágást, hogy a helyi gyermekotthonban elhelyezett kislányát látogathassa. Itt a kisbabák nem másztak vagy jártak, csak hanyatt feküdtek és sívalkodtak. A 17 babáért felelős gondozónő munkáját úgy gyorsította meg, hogy – a szerencsétlen anya visszaemlékezése szerint – „[h]ozott egy edény forró kását a konyhából, és tányérokba osztotta az adagokat. Megfogta a legközelebbi babát, hátrafeszítette a karját, megkötötte egy törülközővel, és pontosan úgy, ahogy a libákat tömik, egyik kanállal a másik után tömte belé a forró kását, még arra sem hagyva időt, hogy lenyelje...” (363.) Az ő kislánya előbb a nyakába csimpaszkodott, hogy haza akar menni, de aztán már nem is reagált, amikor meglátogatta, és hamarosan meghalt. Egy évet és négy hónapot élt.

Az II. világháború időszakát tárgyaló hatodik fejezet tengelyében Konsztantyin Szimonov története áll. Ő a háború előtt vette el Szamjuil Laszkin lányát, Zsenyát, aki második felesége lett, de hamarosan beleszeretett egy filmcsillagba, Valentyina Szerovába, akinek ekkoriban Sztálin fiával, majd Rokosszovszkij marsallal volt viszonya. Hogy meghódítsa, versekkel ostromolta, és neki írta a *Várj reám* című versét 1941 nyarán, amely azután hihetetlen népszerűséget szerzett neki. A szovjet olvasók ritkán találkoztak olyan érzelmes és erotikus költészettel, amilyen Szimonov háborús lírája – írja Figes. Képes volt általános érzéseket különösen személyes

hangon kifejezni. Ahogyan Szimonov csillaga felívelt, ő maga is egyre vonzóbbá vált Valentyina számára.⁶⁷ A Szerova–Szimonov-pár a háborús propaganda aktív részese lett. Előbb együtt turnéztak, majd 1943 októberében össze is házasodtak.⁶⁸ Esküvőjükön Sztálin két gyermeke is jelen volt. Szimonov, aki ifjúkorát társadalmi háttére folytán bizonytalan helyzetben élte le, a háborúban, amikor inkább a kötelességteljesítés számított, mint az, melyik társadalmi osztályból származik valaki, megtalálta helyét a rendszerben. Ekkor vált belőle sztálinista.⁶⁹

A váratlan német támadás sokkja után Sztálin 1941. július 3-i beszéde óriási hatást gyakorolt, idézi fel Figes. Először fordult elő, hogy nem megosztóan beszélt a szovjet népről: „fivéreim, nővéreim és barátaim” – mondta most. Szükség is volt a váltásra, mert a háború kitörése a nyílt beszéd és a kritika hirtelen robbanását hozta. Leningrádban (ahonnan a háború első hat hónapja alatt a párttagok fele elmenekült) olyan erős volt a munkások szovjetellenessége, hogy sokan várták a németeket. A háború első hónapjainak sztrájkjai és tüntetései 1917 forradalmi hangulatát idézték. A gyárakban a gyűléseken a munkások a kommunistákat hibáztatták a háború kitöréséért és a fronton elszenvedett vereségekért. Erre a kormány erőteljes fellépéssel válaszolt. Ennek elképesztő példája Irina Scserbov–Nefedovics története, akit rémhírkeltésért hét év munkatáborra ítélték (ahol 1946-ban meg is halt), mert a rádióban hallotta, hogy a németek Szmolenszket bombázzák, és ezt egy koléganőjének elmondta.⁷⁰ 1941. október elsején Sztálin elrendelte, hogy a kormányt Moszkvából a Volga mellé, Kujbisevbe evakuálják. Erre pánik tört ki a fővárosban. Október 17-én tartott rádió-

67 Vonzották őt az erős és befolyásos emberek, mert védelmet kínáltak neki – állítja Figes. Ugyanis az ő apját is „a nép ellenségeként” vitték el.

68 Bár annak nincs nyoma, hogy Szimonov valaha is hivatalosan elvált volna Laszkinától, teszi hozzá a szerző.

69 Szimonov életének középpontjába került a generalisszimusz iránti hűség. Magáévá tette a rendszer értékeit, és elfogadta a párt irányítását. A háború kitörésekor tagjelölt, 1942-ben párttag lett, majd gyorsan felemelkedett a politikai és katonai hierarchiában.

70 Férje és lánya nem tudták, mi lett vele. 1994-ig azt hitték, hogy egy Leningrádot ért bombatámadás áldozatával esett – írja Figes.

beszédében viszont megígérte, hogy Moszkvát a végsőig fogják védeni. Ez jelentette a fordulópontot. Az elszántság ismert jelképe a november 7-i diszszemle lett a Vörös téren, ahonnan a szovjet csapatok egyenesen a frontra masíroztak. A német offenzíva a sárban, majd a korán jött hideg télben kifulladt, a szovjet csapatok decemberben megállították, 1942 áprilisában pedig egy ellentámadással vissza is vetették. Moszkva megmentése nagy lökést adott a szovjet háborús morálnak.

Figes kísérletet tesz arra, hogy megmagyarázza a szovjet hadsereg bátorságát, amely nemcsak propagandamítosz volt, hanem valóban döntő tényezője a világháborús győzelemnek: „A kényszer, a hazafiasság és az ellenség gyűlölete mind szerepet játszott, de talán a legfontosabb az önfeláldozás kultusza volt, amely a katonákat kitartásra sarkallta.”⁷¹ (414–415.) A katonai elméletírók szerint a csatában a katonák akkor a legbátrabbak, ha bajtársaik kis csoportja iránt éreznek lojalitást. A hatalmas veszteségek és a nagyfokú rotáció miatt 1941–1942-ben ilyen nem jöhetett létre: ekkor a gyalogsághoz tartozó katonák mindössze pár hetet töltöttek a fronton, és vagy meghaltak, vagy megsebesültek. 1942–1943-ban azonban már kezdett stabilizálódni a helyzet, és kialakultak ezek a közösségek. Tagjaik számára az volt a túlélés záloga, hogy bíztak egymásban és segítették egymást. A közkatonák bátorsága mellett a siker másik tényezője az volt, hogy az első év tragikus kudarcai után a politikusok visszaléptek a hadsereg irányításától, és átengedték a döntéseket a katonáknak. A harmadik tényező a hadiipar sikere volt: 1942–1943-tól látványosan javult a hadsereg felszereltsége (repülőgépek, tankok).⁷² Mindezek előfeltételét a szigorú állami gazdaságirányítás jelentette, valamint a termelésben

71 Már a harmincas években is ez a légkör uralkodott az egész országban: arról beszélt mindenki, hogy forradalmi harc van, és önfeláldozásra van szükség. A szovjet katonák 1941-ben heroikus bátorsággal és óriási áldozatokkal harcoltak a legelső naptól kezdve. Az 1923-ban született katonáknak csak 3%-a érte meg az 1945-ös évet, olvashatjuk a könyvben.

72 A tankhadosztályok sokkal hatékonyabban és sokkal kisebb emberi veszteséggel harcoltak, mutat rá Figes.

hozott elképesztő erőfeszítések és áldozatok.⁷³ Dolgoztattak még több mint egymillió munkaszolgálatost is. Ők ugyanúgy őrizet alatt álltak, mint a Gulag foglyai, de nem elítéltek voltak, hanem egyszerűen összeszedték őket – többnyire a deportált nemzetiségek, például a volgai németek közül. Rudolf Gotmant, akinek családja 1831 óta élt Oroszországban, fasisztaként dolgoztatták és gyűlölték őrei. 1948-ig nem kapott munkájáért bért, egészen 1956-ig nem engedték el a „munkahadseregből” (ekkor a Gulag foglyai is általános amnesztiát kaptak). A Gulag lakóinak száma ugyan kezdetben csökkent, mivel félmillió rabot engedtek belépni a hadseregbe, de 1943-tól drámai növekedésnek indult. Ekkor foglalták ugyanis vissza a volt szovjet területeket, és „kollaboránsokkal” teltek meg a munkatáborok. Ezekben az években a munka még keményebb volt, mint korábban, az élelem pedig még kevesebb. 1941-ben minden negyedik rab meghalt.

Érdekes módon azoknak, akik a harmincas évek terrorjának áldozatai voltak, a háború fellélegzést jelentett – állítja a visszaemlékezések alapján Figes. Ezért sokan később nosztalgiával gondoltak vissza erre az időre. Az emberek azt érezték, hogy szükség van rájuk, hogy sok múlik rajtuk. 1941–1943-ban összeomlott a sztálini rendszer infrastruktúrája, az embereknek saját lábukon kellett megállniuk, és önállóan kellett döntést hozniuk. Ebben az időszakban különösen jól érzékelhető volt a megújult egyéni és kollektív felelősség. Az „1941-es nemzedéket” sokként érte ez a hirtelen jött szabadság. Egy zsidó természettudós maga is elképedve mesélte a hetvenes években, hogy egy éjjel felébresztette egy csekista, ő pedig nem félt. A vallási élet látványos megújulását hozta a vallásgyakorlást érintő korlátozások enyhítése (1943–1948): templomok százait nyitották meg újra. A leglátványosabb a szólásszabadság kiterjedése volt: az emberek eltűnt rokonaikról beszéltek, és poli-

73 A munkahelyen elkövetett vétségek (hanyagság, késés) miatt 7,5 millió bírósági ítéletet szabtak ki a háború alatt. A legtöbb munkahelyen 70 órás volt a munkahét, írja a szerző.

itikai vitákat folytattak.⁷⁴ Amikor a szovjet hadsereg átlépte a régi határokat, a katonák szembesültek azzal, hogy a közép-európai területeken mennyivel jobban élnek az emberek, a boltok még a fosztogatások ellenére is jobban ellátottak, mint odahaza. Mindez nagy lökést adott annak, hogy új irányokban kezdjenek el gondolkodni.⁷⁵ Emellett az amerikai és brit szövetség megnyitotta a kaput a nyugati kulturális hatások előtt: hollywoodi filmek, nyugati könyvek, a *lend-lease* egyezmény alapján importált áruk jutottak el a Szovjetunióba. Ebben a nyíltabbá vált légkörben az emberek magánéletük vonatkozásában is meg merték kérdőjelezni a szovjet értékeket – állítja Figes.

A könyv hetedik, *Hétköznapi sztálinisták* című fejezete a háború végétől Sztálin haláláig terjedő időszakot tárgyalja. Lassan visszatértek az emberek a háborúból, és hatalmas nehézségekkel járt a beilleszkedésük.⁷⁶ Mindez egybeesett a Gulagról történő visszatérés első nagy hullámával.⁷⁷ A háború demográfiai következményei katasztrofálisak voltak: 26 millió halott (kétharmaduk civil), 18 millió sebesült és 4 millió eltűnt katona hiányzott az országból.⁷⁸ A hatóságok a lakásállomány hatalmas veszteségeire csak nagyon

74 Figes azt állítja, hogy ekkor új politikai közösség körvonalai bontakoztak ki: míg a háború előtt csak a párt volt, más közösséget nem engedtek létezni, és az állampolgári feladatokat az állam szabta ki, ekkor viszont „az emberek állampolgári kötelességüknek érzik az ország védelmét, ez állami kontroll nélkül hozza össze az embereket, és új közösségi attitűdöket hoz létre”.

75 A parasztkatonák meg voltak arról győződve arról, hogy a háború végén felszámolják a kolhozokat. Beszélték a templomok megnyitásáról, demokráciáról, az egypártrendszer felszámolásáról. Akár a hajdani dekabristák, leginkább a tisztek sürgettek változásokat – mutat rá Orlando Figes.

76 Kétmillió volt a rokkantak száma, és még többen jöttek haza lelki sérülésekkel. A visszatérés csalódásokkal járt: elveszítették a bajtársakkal megtapasztalt közelséget, s elveszett a változtatás reménye is – depresszió és apátia lett jellemző az országban, állítja a szerző.

77 Az 1937–1938-ban letartóztatottak és nyolc évre ítélték milliói ekkor szabadultak. (Akik 1945 előtt szabadultak volna, azoknak ki kellett várniuk a háború végét.) A szabadultakat általában nem engedték vissza a nagyvárosokba, hanem családjuk költözött hozzájuk, írja Figes.

78 A szerző rámutat, hogy a szovjet mezőgazdaság ezt a demográfiai csapást sohasem heverte ki: a kolhoz ezután már csak az öregeknek, nőknek és gyerekeknek való hely volt.

lassan reagáltak, pedig a szükséghelyzetet a vidékről a városokba való beáramlás csak tovább súlyosbította. A gazdaság egésze katasztrofális állapotban volt. Ráadásul 1945-ben és 1946-ban nagyon rossz volt a termés, az ország az éhínség szélén állt, és Ukrajnában kétmillióan haltak éhen. Az ipar már évek óta alig állított elő fogyasztási javakat, és a hidegháború következtében ez még vagy egy évtizedig így is maradt. A politikai változásokat illető várakozásokat Sztálin gyorsan lehűtötte. Megszigorította a cenzúrát. A növekvő hidegháborús feszültségek közepette megerősítette és átszervezte az NKVD-t.⁷⁹ Rögtön a háború végén tisztogatásokat hajtott végre a hadseregben és a pártvezetésben a liberális reformerek vagy a túl sikeres személyiségek ellen.⁸⁰ A kényszermunka szerepe tovább nőtt a háború utáni gazdaságban: a Gulag foglyaihoz és a munkahadsereghez még hárommillió hadifogoly munkája is járult. A Gulag lakossága az 1945. évi amnesztia ellenére egymillióval nőtt.⁸¹

Figes rámutat, hogy a háború utáni években új értelmiségi középosztály jelent meg,⁸² és az elithez tartozást már nem a proletár származás és a politikai elkötelezettség határozta meg, mint a *vidvizensci* esetében, hanem a hozzáértés. Mivel a rendszer rá-

79 Létrejött belőle az MVD és az MGB.

80 Zsukovot és Antonov vezérkari főnököt csak félreállították, Rokosszovszkij, Konyev, Voronov, Vatutyin nevét törölték a háború történetéből, de 1946 és 1948 között sok katonai vezetőt koholt vádakkal perbe fogtak és kivégeztek. Szintén halálra ítélték a „leningrádi ügy”-ben Nyikolaj Voznyeszenszkij közgazdászt, a szovjet hadigazdaság eszét és több más vezetőt (1949–1950).

81 Főleg a nemzetiségiek (ukránok, lengyelek, beloruszok, lettek, litvánok, észtek) duzzasztották fel a létszámot 1949-re 2,4 millió főre. A rabok őrzése horribilis költségeket emésztett fel: 1953-ra negyedmillió ór szolgált már az MVD-nél, és a Gulag fenntartása kétszer annyiba került, mint amennyi hasznot hozott, ami megkérdőjelezte a rendszer racionalitását, és felmerült átalakításának gondolata. A norilszki komplexum jól mutatta a Gulag és a civil gazdaság konvergenciáját – mutat rá a szerző. 1945 és 1952 között 100 ezerről 300 ezerre nőtt az itt dolgozó rabok száma (főleg volt szovjet hadifoglyok és nemzetiségiek ideérkezése révén). 1952-re általában a rabok is kaptak már fizetést, sőt a magas bérek reményében civilek is jöttek Norilszkba dolgozni.

82 Az egyetemisták és főiskolások száma 1945 és 1950 között megduplázódott. Az ötvenes évek elején 1,7 millió egyetemista és több mint kétmillió főiskolás volt már a Szovjetunióban, írja Figes.

szorult a támogatásukra, utat engedett burzsoá aspirációiknak, állítja. Ők pedig biztos és jól fizetett állásokat, kényelmes otthonokat akartak maguknak. Ekkor a tipikus szovjet funkcionárius már nem hívő kommunista volt, hanem karrierista.⁸³ Konsztantyin Szimonov ebben az időben már Sztálin belső köréhez tartozott. Komoly hatalom és befolyás volt a kezében az Írószövetség főtítokár-helyetteseként és a *Novij Mir*, majd a *Lityeraturijnaja Gazeta* szerkesztőjeként. Részt vett a „zsdanovcsinában”, a szovjetellenes művészeti és irodalmi tendenciákkal szembeni fellépésben.⁸⁴ A hidegháború idején a külföldiekkel való minden érintkezés kémvádat vont maga után. Aki külföldön járt, könnyen börtönbe kerülhetett. Miután Izrael amerikai orientációt választott, a kétfélmillió szovjet zsidó egyszeriben ellenség lett.⁸⁵ Szimonov sokáig vonakodott, de végül beadta a derekát, mert félt, hogy elveszíti pozícióját a szovjet elitben. Úgy gondolta, a zsidók elleni kampányhoz csatlakozva kell lojalitását bizonyítania. Később antiszemita beszédét azzal mentette, hogy különben a szélsőséges Szofronov kezébe került volna

83 A rendszert működtető milliányi technokratát és kis funkcionáriust nevezi Fíges „hétköznapi sztálinistának”. Rájuk a kettős identitás volt a jellemző: egyfelől nyilvánosan eljátszottak egy szerepet, de a magánéletben már mások voltak. Sokuk életrajzában foltok voltak, ezért megpróbálták színleléssel, konformizmussal, erkölcsi kompromisszumokkal boldogulni a rendszerben, amelyben szüleikkel ellentétben már alig hittek. Már az egyetemi jelentkezéskor el kell titkolniuk szüleik, rokonaik esetleges letartóztatását – mutat rá a szerző.

84 Ennek eredete a háborús győzelem által felerősített xenofób nacionalizmusban keresendő: a szovjet vezetésnek a háború előtti internacionalista ideológiája helyébe a szovjet-orosz nacionalizmus lépett, amely a hidegháborús légkörben gyorsan kivirágzott, írja Fíges. Először két leningrádi író, Mihail Zsocsenko és Anna Ahmatova ellen léptek fel, majd egy sor elnyomó intézkedést fogantatosítottak a „szovjetellenes” irodalmi és művészeti jelenségek ellen.

85 Egyik szervezetük több mint száz tagját tartóztatták le. A kínvallásokat kivégzések követték. Akit életben hagytak, a Gulagra került, írja Fíges. Az irodalomban megindult a kampány a „gyökértelen kozmopoliták” ellen.

az „anti-kozmpolita” kampány irányítása.⁸⁶ Figes szerint a „hét-köznapi sztálinisták” fő jellemvonása éppen a sztálini rendszerrel való teljes azonosulás volt. Szimonovot ugyan bántotta a lelkiismeret, de már „elveszett” a sztálini rendszerben.⁸⁷ Ez a kampány utat engedett az addig latens szovjet antiszemitizmusnak, amely „az orvosok összeesküvésében” csúcsosodott ki, akik korábban állítólag meggyilkolták Zsdanovot. Sztálin kínzással kicsikart vallomásokra építve hatalmas nemzetközi összeesküvést konstruált, amelyben a szovjet zsidó orvosoktól a leningrádi pártszervezeteken, az MGB-n és a Vörös Hadseregen át Izraelig és az Egyesült Államokig vezettek a szálak, ám a kampány csúcspontján meghalt.⁸⁸

Az új vezetés erős embere Berija lett, aki leleplezte, hogy az orvosok összeesküvését Sztálin találta ki csupán.⁸⁹ A Gulagon azt várták, hogy mint a cár halálakor, most is elengedik a foglyokat. Berija amnesztiája viszont csak az öt évnél rövidebb időre elítél-

86 Ez persze nem Sztanyiszlav Kosztyor – korábban említett – esete volt, és Figes morális ítélete hőse felett érthető: „A háború utáni elnyomó intézkedéseket a Szimonovhoz hasonló hivatásos bürokráták és funkcionáriusok hajtották végre. Nem volt kötelező részt venniük az elnyomó rendszerben. Szimonovot aligha fenyegette, hogy kizárják az Írószövetségből, még kevésbé az, hogy letartóztatják.” (502.) Legfeljebb főtítkárhelyettesességét és a *Novij Mir* szerkesztői posztját veszítette volna el – de akár csak távol maradhatott volna vagy beteget jelenthetett volna, mondja. (Vagy követhette volna Kukockijnak az irodalomból idézett példáját – tehetjük hozzá.)

87 „Az arisztokráciától örökölt katonai ethosz és a közszolgálat ideálja olyan erősen a szovjet rendszer morális kategóriái és elvárásai szolgálatába lett rendelve, hogy nemigen maradt eszköz a kezében saját viselkedése megítélésére vagy szabályozására. [...] Szimonov politikai engedelmességét a kötelesség legfőbb értékke emelése határozta meg. A közjó szolgálatát a pártvonalhoz való hűséggel keverte össze. Odaadással viseltetett Sztálin iránt. [...] Sztálin volt az ő patrónusa és védelmezője, tanára és kalauza, kritikusa és gyóntatója, és talán időnként képzeletében börtönőre, kínvallatója és hóhéra is.” (503.) Később azután gyötörte a felismerés, hogy „Sztálin zsarnoksága a hozzá hasonló funkcionáriusok gyáva cinkosságára épült”. (507.)

88 Nemcsak azok siratták meg, akik vele azonosították a háborús győzelmet és az utána lassan javuló életkörülményeket, illetve akik attól féltek, hogy most rosszabb jön. Még olyan is verssel búcsúzott Sztálintól, aki börtönében ült. Egyesek a terror áldozatai közül, mint például Zinajda Busujeva is, valódi gyászt éreztek – írja Figes.

89 Beriját ez személyében fenyegette. Őt Figes politikai reformernek tartja, aki fel akarta számolni a Gulagot gazdaságtalansága miatt, ki akarta iktatni a kínzást a rendőrség módszerei közül, vissza akarta fordítani Nyugat-Ukrajna, a Baltikum és Kelet-Németország szovjetizációját, fel akarta számolni Sztálin személyi kultuszát. Imígyen pedig népszerűséget szerezve maga szeretett volna lenni az új diktátor.

tekre vonatkozott, a gazdasági büntetett elkövetettek, a kisgyermekes anyákra, a kiskorúakra és a nyugdíjaskorúakra. A politikai elítéltek ki voltak zárva belőle. (Így is a táborlakók 40 százalékát, egymillió foglyot engedtek szabadon.) Erre tüntetések és felkelések törtek ki a táborokban. A legnagyobb a norilszki volt, ennek leverésekor körülbelül 500 foglyot öltek meg. A rendszer végül ráébredt, hogy fel kell számolnia a Gulagot, és elkezdtek hazaengedni a foglyokat. Figes könyvének nyolcadik fejezete a *Hazatérés, 1953–1956*. A politikai foglyokat tehát nem az amnesztia alapján bocsátották szabadon, hanem többéves huzavonával az ügyészség vizsgálta felül az eljárásokat. Két év alatt mindössze az esetek negyede került felülvizsgálatra, és csak a rabok 4%-át engedték el – minden logika nélkül, teljesen esetlegesen.⁹⁰ Berija bukása után a névleg Malenkov mögött álló Hruscsov kezébe került az irányítás. Átvette Berija programját: 1953 és 1957 között becslések szerint 612 000 korábbi foglyot rehabilitáltak.⁹¹ Ugyanakkor félt is, és nem akarta, hogy Sztálin áldozatai egyszerre hazatérjenek.⁹² Hruscsov-nak a XX. kongresszuson elmondott, Sztálin bűneit explicite elítélő beszédéig a közvélemény a Gulagról visszatérőkkel kapcsolatban a bizalmatlanság és az ellenségesség között ingadozott. Polgári jogait csak hosszú kilincseléssel, sorban állással, kérvényezéssel tudták visszakapni. Alekszandr Degitarjev bizonyára nem az

90 A szovjet vezetés megosztott volt ebben a kérdésben, írja Figes: Berija elengedte volna az 1,7 millió politikai elítéltet is, Malenkov és Vorosilov mellette állt, Hruscsov és Bulganyin azonban ezt ellenezte. De Berija belebukott a keletnémet válságba. Amikor a keletnémet pártvezetést reformokra kötelezte, és az kellenlenül elhúzta ezek bevezetését, tömegtüntetések történtek, melyeket szovjet tankok vertek le. Beriját ezután letartóztatták, elítélték és – ez után, vagy még ez előtt – kivégezték.

91 „Hruscsov Sztálin bűneinek feltárását saját pozíciójának megerősítésére és riválisai helyzetének aláásására használta fel. (Ahogy Malenkovval tett 1955-ben, és teszi azt majd Kaganovicsal, Molotovval és Vorosilovval az 1961. évi pártkongresszuson.) Veszélyes játék volt, mert maga Hruscsov is (aki 1935 és 1938 között a párt első embereként ténykedett Moszkvában) nyakig benne volt a harmincas évek nagy terrorjában, majd ukrán pártvezetőként legalább negyedmillió ember letartóztatásáért volt felelős. De Hruscsov korlátozni tudta az ügyészséget, amikor a feltárások saját érdekeit veszélyeztették” – írja Figes.

92 Nagyon sokan nem is térhettek haza, mert nem kaptak engedélyt arra, hogy nagyvárosban telepedjenek le. Olyan nehéz volt továbbá munkát és lakást találni, hogy sok rab végül visszatért a lágerbe – olvashatjuk a könyvben.

egyetlen volt, akinek az jelentette a legnagyobb örömet életében, hogy visszavették a pártba. A legtöbb hivatalnok szemében a rehabilitáció nem tette a volt foglyokat büntelenné. Nem szabad azt sem gondolnunk, hogy 1956 után a szovjet rendszer nyíltan beszélt volna a sztálinizmus évtizedeiről. Zinajda Busujeva haláláig (1992) sem tudja meg, hogy férjét már 1938-ban agyonlőtték. „Mint rokonok milliói, akiknek szerettei a munkatáborokban voltak, Jelena [Cserkeszova] sem értette meg, hogy »a levelezés joga nélkül« a Gulag kódrendszerében a halálos ítéletet jelentette” (582.) – tehát már rég nem volt kire várnia.

Az emberek a munkatáborokból fizikailag és mentálisan megrokanva tértek vissza. A hazatérők gyakran nem tudtak hozzátartozóikkal ismét kapcsolatot létesíteni, nem voltak már képesek a családi életre, és ettől mind ők, mind az otthon maradottak szenvedtek. Lányja így beszél Zinajda Busujeváról: „Nem adott nekünk semmit spirituálisan vagy érzelmileg. Az az igazság, hogy a láger után nem volt mit adnia.” (556.) Ljuba Golovnya személyiségét is megváltoztatta a munkatábor: „önző volt, sőt mohó, amikor élelemről volt szó, könnyen dühbe gurult, néha kegyetlen volt és erőszakos, érzelmileg mindenki számára zárt”. (558.)⁹³ Figes idézi Bulat Okudzavát is anyja hazatéréséről a Gulagról, 18 év után: „A szemé hideg volt, és távoli. Rám nézett, de nem látott. Az arca merevvé fagyott, kővé meredt. Ajkai kissé szétváltak, gyenge napbarnított keze a térdén pihent. Egy szót sem szólt.” (553.) Jelena Martinelli csak 1960-ban, anyja halála

93 Bizonyos értelemben ezért azt sem állíthatjuk, hogy ezek az emberek túléltek volna a lágereket. Mert ugyan élve kerültek ki innen, de nem teljes értékű emberként. Azok, akik ők voltak valaha, már sohasem tértek haza. Bizonyos értelemben megölték őket is a táborban – megölték bennük a kedves és gondoskodó személyiséget. A *Suttogók* visszaemlékezései szívszorító történeteket sorakoztatnak fel a mély emberi kommunikációra, pozitív érzelmekre, szeretetteljes kapcsolatra kép telenné vált foglyokról. Szeretteik sohasem kapták vissza azt, akit elvettek tőlük. Szolzsenyicin regényének végéről is szükségszerűen marad el a *happy end*. Oleg Kosztoglotov sokáig nem megy el Vera Kornyljevnához, hanem a városban csavarog, s végül megretten a lágert járt és nem járt ember közötti szakadéktól. (Szolzsenyicin: *Rákostály*. Budapest, 1990. 509–560.) „A szívünket még nem érintette a lágerek bomlasztó farkastörvénye, amely a következő években – miért tagadjuk? – nem egy emberi lelket lezüllesztett” – írta Jevgenyija Ginzburg is. (Jevgenyija Szemjonova Ginzburg: *Krutoj marsrut. Hronyika vremeni kulta licsnosztyi*. Milano, 1967. 303.)

után látta annak testén a szörnyű nyomokat. Az orvosok azt mondták neki, hogy még sohasem láttak ennyire sérült testet: „Még a szívét is kiverték a helyéről. »Anyja munkatáborban volt?« – kérdezték. Nem tudták elképzelni, hogyan élhette túl mindezt. Csak ekkor értettem meg, miért volt anyám olyan durva és kegyetlen, miután hazajött a táborból. Állandóan káromkodott, vert minket, és dührohamaiban mindent összetört. Korábban megkérdeztem, hogy megverték-e a lágerben, de nem mondta meg. »Vannak olyan dolgok, amelyekről nem lehet beszélni« – felelte. Soha többet nem kérdeztem.” (554.) A hazatérő bolsevikok gyakran nem értették gyermekeiket, akik Hruscsov olvadásának viszonylag liberális közegében elfordultak a politikától, és a magánéletben keresték a boldogságot.⁹⁴ A lágerekből hazatérők körében elterjedt az az érzés, hogy nem tudják tapasztalataikat átadni, szakadék van köztük és azok közt, akik nem voltak munkatáborban. Legközelebb volt fogolytársaikat érezték magukhoz. Sok volt rab meglepően megbocsátó volt azokkal szemben, akik besúgták őket, hiszen azt tapasztalták, hogy az NKVD bárkiből képes besúgót csinálni – írja Figes.

Írók álltak az „olvadás” élére. Ezt az elnevezést is (a korábban nagy sztálinista) Ehrenburg egy szándékosan provokatív művének a címétől vették kölcsön. Szimonov 1956-ig még megmaradt a sztálinista oldalon, majd a reformszellem őt is kezdte a hatalmába keríteni. Az 1917 óta uralkodó terrorrezsím lassú lebontásában 1956, a Hruscsov-beszéd kulcsfontosságú volt, Sztálin halálánál is fontosabb fordulópontra állítja a szerző. Nyilvánvalóvá tette ugyanis, hogy a szovjet kormány már nem azonosul a sztálini rémuralommal, és az emberek félelmei lassan oldódni kezdtek. Mindenért Sztálint tették felelőssé, a többi pártvezető (mint Trockij vagy Buharin) áldozatként szerepelt. Ha a sztálini „személyi kultusz” volt a felelős a „torzulásokért”, akkor nem a szovjet rendszerben van a hiba, csak vissza kell térni a leninizmushoz.

A könyv utolsó fejezete a sztálinizmus fél évszázados utóéletét tárgyalja (*Az emlékezet, 1956–2006.*) „A hétköznapi emberek túlnyomó többsége még 1956 után is túlságosan meg volt félemlítve

⁹⁴ Gazdasági fellendülés volt tapasztalható, beindult az állami lakásépítés, a fogyasztási javak könnyebben elérhetők voltak, még Nyugatról is sok minden érkezett: új technikai eszközök, divat, zene, művészet – írja Figes.

[...]. A vitatkozó értelmiség visszaemlékezései által kiformált, általánosan elfogadott kép, mely szerint a hruscsovi olvadás országos vitákat és politikai diskurzust eredményezett, nem reprezentatív. A nyílt beszéd csak a városi értelmiség körében lehetett a norma, csak ők használhatták fel az olvadás időszakát arra, hogy szembenézzenek a terror történetével, a szovjet lakosság tömegei nem értették, milyen erők formálják az életüket, ők általában a sztoicizmus és a hallgatás attitűdjével fordultak a múlt felé” – írja Figes.⁹⁵ Brezsnyev hatalomra kerülése 1964-ben egyébként is véget vetett a relatíve liberális klímának, a cenzúra szigorodott, a másként gondolkodókat üldözték. Ami tartósan megmaradt, az a félelem volt. Zinajda Busujeva a hatvanas–hetvenes években is mindvégig azt várta, hogy ismét letartóztatják. A korábbi filmszillag, Ljuba Golovnya – emlékezik unokája – „az ágya alatt egy bepakolt bőröndöt tartott (téli ruha és szárított élelem volt benne) arra az esetre, ha ismét eljönnének érte. Halálra rémítette az éjjel megszólaló csengő vagy telefon, és az utcán futásnak eredt, ha megpillantott egy rendőrt.” (558.) Marija Vitkevics, aki 1945-től tíz évet töltött a norilszki lágerben, 2004-ben is ezt mondta: „Nem tudok megszabadulni a félelemtől. Velem volt egész felnőtt életemben, érzem most is, és érezni fogom a halálom napján. Most is félek attól, hogy követnek. Ötven éve rehabilitáltak. Nincs szégyellnivalóm. Az alkotmány kimondja, hogy nem avatkozhatnak be a magánéletembe. Mégis félek. Tisztában vagyok azzal, hogy eleget tudnak rólam ahhoz, hogy megint elvigyenek.” (606.) Sztálin áldozatai többségükben meg voltak félemlítve, és elnyomták traumatikus emlékeiket, pedig ezeket ki kellett volna beszélniük magukból, így csak a szorongásuk fokozódott. A sztoicizmus túlélni segíthet, de passzívvá, sorsát elfogadóvá teszi az áldozatot. Figes rámutat, hogy Sztálin tartós „sikere”, hogy a szovjet társadalomban a sztoicizmust és a passzivitást tette normává.

95 A hruscsovi olvadás a hatvanas évek elején érte el tetőpontját. Sztálint eltávolították a Lenin-mauzóleumból, a sztálinista keményvonalas Kaganovicsot, Molotovot és Malenkovot pedig a pártból. 1962-ben publikálták az *Ivan Gyenyiszoovics egy napját*, de még ekkor sem emeltek emlékművet az áldozatoknak, a kormány nem kért bocsánatot, nem fizetett kártérítést, és a rehabilitáció is csak kényszeredetten haladt előre – mutat rá a szerző.

Konsztantyin Szimonov negyedik házasságával 1956-tól mintegy új életet kezdett, és az *Élők és holtak* (1959)⁹⁶ megírása közben nézett szembe a háború által felvetett központi erkölcsi kérdéssel: a kommunista rendszer nem értékelte az emberi életet – írja Figes.⁹⁷ Szimonov újraértékelte Sztálin szerepét is: a háborút – ahogy majd később kifejti – a szovjet nép nyerte meg Sztálin vezetése ellenére.⁹⁸ Az író csillaga Brezsnyev rendszerében ismét felívelt: könyvei kötelező olvasmányok lettek, maga utazó nagykövet, a média gyakori szereplője. Privilegizált pozíciója kényelmes életet biztosított számára. De élete végén megbánást tanúsított a sztálinizmus idején tanúsított magatartása miatt, és talán éppen ezért nyújtott védelmet olyan liberálisabb művészeknek és irodalmároknak, akikkel egyébiránt nem értett egyet. Szimonov kommunista reformer lett, és nem Nyugat-párti másként gondolkodó.

1956 után körülbelül egymillió volt Gulag-ór élt a Szovjetuni-

96 Konsztantyin Szimonov: *Élők és holtak*. Bukarest, 1963. (Első magyar kiadás: Budapest, 1961.) Ez a regény olyan korábban nem feszegetett kérdéseket tárgyal, mint a terror hatása a katonai irányításra, a háború első heteinek káosza, a bizalmatlanság légköre, a tisztek inkompetenciája, amely annyi fiatal életbe került. Szimonov állandó problémája az, ki felelős 1941 katasztrófájáért: „Mert nem csupán a miatt a néhány [kivégzett] tábornok miatt történt így minden. Valaki még azelőtt volt bűnös mindebben.” (Uo. 283. Brodszky Erzsébet fordítása.)

97 Lásd például a regényfolyam következő kötetében: Konsztantyin Szimonov: *Nem születünk katonának*. Budapest – Uzsgorod, 1965. 132. Sztálin meg sem érti a főhős, Szerpilin tábornok javaslatait, amelyek a felesleges véráldozatok kiküszöbölésére vonatkoztak, hogy „ne szaporítsák a felesleges veszteségeket. Hát Sztálin nem értette meg a legfontosabbat? Ez egyszerűen lehetetlen! [...] És hirtelen ráeszmélt: az bántja, hogy Sztálin olyan tökéletes közönnyel hallgatta a felesleges emberáldozatokról mondott megjegyzéseit...” (Uo. 652–653., 664. Brodszky Erzsébet fordítása.)

98 Regényeiből az érződik ki, hogy Szimonov ekkor sem fordult szembe Sztálinnal. Amikor a lágeret megjárt „Szerpilin, aki a rátörő érzések hatalmában már éppen bele akart kezdeni, hogy mindent elmondjon neki, hirtelen közelről, közvetlen közelből meglátta Sztálin könyörtelen, nyugodt szemét, amelyben valami más, távoli és kegyetlen gondolat tükröződött, talán Jezsov említése váltotta ki. Ahogy ezt a szempárt meglátta, hirtelen rádöbrent, amire odáig félt gondolni: hogy nincs kinek panaszkodnia!” A kiábrándulás a Sztálin jószágába vetett hitből mégsem vezette Szerpilint (Szimonovot) gyakorlati következtetéseikig: „A szeméből kiolvasott rettenetes sejtés ellenére Sztálin az az ember maradt számára, akit habozás nélkül testével kellene fedeznie, ha rálőnének. [...] Igen, most nemcsak mint katona, kötelességből fedezné testével, hanem abból a meggyőződésből is, hogy Sztálin halála nagy csapást jelentene a harcoló országnak...” (Uo. 655., 663. Brodszky Erzsébet fordítása)

óban. Közülük kevesen néztek szembe bűneikkel, írja Figes. Egy bizonyos Nyijazov részt vett 1937–1940 közt a Bikin táborban történt, körülbelül 15 000–18 000 főt érintő kivégzésekben. Beszámolt arról, hogy vodkát kapott a kivégzések előtt, és utánuk is. A hetvenes években beszélgetett vele Lev Razgon. Nyijazov nem érzett büntudatot, azt mondta, nyugodtak az éjszakái. Ivan Korcsagin, az ALZSIR volt őre 1988-ban egy interjúban elmondta, hogy tudta, jogtalan volt az elítéltek feleségének letartóztatása, de ő sem érzett büntudatot: „A férjük miatt kaptak büntetést. De ez nem az én dolgom volt. Nekem a munkámat kellett végezniem.” (630.)

A második nemzedékben is benne maradt a félelem, az önbizalom hiánya, a társadalmi gátlás, állítja az angol történész. Ezt Jelizaveta Delibas lánya, Anna az anyai nevelésnek tulajdonítja. Ő nem is tudta, mitől kellene félnie, nem mondták el neki nagyszüleinek történetét, rettegése megfoghatatlan volt: „genetikai félelem”-nek nevezi. (648.) Figes rámutat, hogy meglepően sok házasságot kötöttek olyanok, akik mindketten a represszió áldozatául esett családokból jöttek. Az hozta össze és tartotta együtt visszaemlékezésük szerint a Mesalkin-házaspárt, hogy bizalommal lehettek egymás iránt. De gyerekeiknek csak 1992 után meséltek a múltról. Antonyina Golovina egyik férjének sem beszélt kulák származásáról, és csak a nyolcvanas években tudta meg, hogy első férjének apja cári ellentengernagy volt, második férjéről is csak a kilencvenes évek elején derült ki számára (amikor végül őszinte volt vele), hogy az ő apját és nagyapját is letartóztatták a harmincas években. Lányuknak azonban még ekkor sem mondták el mindezt. Figes szerint még a *glasznosztj* idején sem volt szokás a múltról, a represszióról mesélni a gyerekeknek. Gorbacsov *glasznosztja* a nagyvárosokra korlátozódott, a vidéki városokban viszont élt még Sztálin szelleme.

Könyvének mintegy tézise az, amit a családokról mond: – „A családokra⁹⁹ a sztálinizmus idején hatalmas nyomás nehezedett, de csodálatos túlélőképességről tettek tanúbizonyságot. Amikor az emberi létezés szinte minden hagyományos támasza (a szomszédság, a falu, az egyház) meggyengült vagy lerombolták, a terror éveiből a család került ki a társadalom egyetlen stabil intézményeként.

99 A család Figesnél a kiscsaládot és a nagyszülőket jelenti. Hogy ennél tágabb körben is összetartozást érezhetnének a családtagok, és jobban segítenék egymást, mint a barátok általában, arra alig fordul elő példa.

Az embereknek a család jelentette az egyetlen kapcsolatot, amelyben megbízhattak, az egyetlen helyet, amelyhez tartozónak érezték magukat, és elképesztő dolgokra voltak képesek, hogy hozzátartozóikkal ismét egy családban élhessenek.” (541–542.)

A történeti cselekvő felelőssége

Hosszadalmasra nyúlt a *Suttogók* bemutatása, de talán érdemes volt részleteiben végigkövetni a 20. század szovjet-orosz történelmét mikrotörténelmi perspektívából, Orlando Figes kalauzolása mellett, hisz a kommunizmus társadalmi kísérlete Magyarországra, saját életünkre is mélyen rányomta bélyegét. De bármilyen hosszú volt is ez az ismertetés, mégsem tudja érzékeltetni a terjedelmes könyv olvasásakor keletkező alapbenyomást. A *Suttogók* 740 oldalának döntő többségét egyéni-családi sorsok elbeszélése tölti meg. Valentyina Kropotkina vagy Rudolf Gotman története mellett drámai esetek százait ismerhetjük meg, és a tragédia a *Suttogók* olvasójában eléri a „kritikus tömeget”: valóban átérezzük az oroszok Sztálin korában megélt szenvedését. Ez a könyv legnagyobb erénye.¹⁰⁰ Egy mikrotörténelmi részletességű eseteleírásnál gondolhatjuk, hogy kivételtől van szó. De itt százával találkozunk hasonló esetekkel. Szinte agyonnyomják az olvasót, és kialakítják benne azt a benyomást, hogy ez egy más világ.¹⁰¹ Nem tudhatjuk, hogy Orlando Figes elérte-e azt, amire elsősorban törekedett,¹⁰² de a mikrotörténelem klasszikusaihoz hasonlóan képesnek bizonyult arra, hogy az olvasók számára lehetővé tegye a múlt átélését, a (hétköznapi) történelem megtapasztalását.¹⁰³

Általában ezt emelik ki a Figes könyvét kivétel nélkül igen nagyra értékelő ismertetések is, amelyek gyakran nevezik megindító-

100 Kunt Gergely mutatott rá Figes forráskezelésének jellegzetességére: a tematikusan csoportosított forrásidézetek az elemzést helyettesítik. Ezúton köszönöm megjegyzését.

101 Ráadásul a könyv fénykép-illusztrációi néha megdöbbenően képesek felerősíteni a szöveg keltette benyomásokat. Együtt látható például két kép Zinajda Busujeváról, az első 1936-ból, a másik pedig 1942-ből, a lágerből. A kontraszt döbbenetes. (Ő volt az, akit kisebbik lánya muzsiknak nézett.)

102 „A könyv írásának minden szakaszában tudatában voltam annak, hogy történelmi kötelességem: úgy meséljem el ezeknek az embereknek a történeteit, hogy ők saját tapasztalataik valóságghű lenyomatára ismerjenek bennük” – írta. (663.)

103 Palle Ove Christiansen: Construction and Consumption of the Past. From „Montaillou” to „The Name of the Rose.” *Ethnologia Europea* 18 (1988) 5., 16.

nak, megrázónak, szívet tépőnek a munkát.¹⁰⁴ Andrey Kurkov *A Gulag szigetvilág*hoz, Saul Austerlitz Dosztojevszkij regényeihez hasonlítja. Az angol nyelvű ismertetésekben újra és újra felbukkanó fogalom az *experience*, a tapasztalat, amely az új kultúrtörténethez sorolható különféle irányzatok egyik kulcsfogalma (*lived experience*, *erlebtes Leben*, *expérience*; megélt élet, megélt tapasztalat). Ahogy Geraldine Bedell is érvel: „az egyéni, személyes, bensőséges tapasztalatokon keresztül” lehet legjobban megérteni a sztálinizmust. Catriona Kelly „alulnézetből való történelemnek” nevezi a *Suttogókat*, amely szintén a hetvenes évektől megújuló történetírás egyik védjegye, de – amennyire át tudtam tekinteni – senki sem állítja, hogy Figes könyve mikrotörténelem, jöllehet sok érvet lehetne e mellett felsorakoztatni. Csak éppen nem egyetlen esetet, közösséget, embert vizsgál a szerző, hanem ezek százait.

104 Joseph Frank: In Stalin's Trap. *New York Review of Books* (2009. február 26.), <http://www.nybooks.com/articles/archives/2009/feb/26/in-stalins-trap/> (2010. július 2-i letöltés); Saul Austerlitz: Giving voice to the lives destroyed by Stalin's reign of terror. *The Boston Globe* (2008. január 30.) http://www.boston.com/ae/books/articles/2008/01/30/giving_voice_to_the_lives_destroyed_by_stalins_reign_of_terror/ (2010. július 2-i letöltés); Joshua Rubenstein: Stalin's Children. *The New York Times* (2007. november 25.) http://www.nytimes.com/2007/11/25/books/review/Rubenstein-t.html?_r=1 (2010. július 2-i letöltés); Jasper Rees: Private Life in Stalin's Russia. *Daily Telegraph* (2007. szeptember 29.) http://www.telegraph.co.uk/culture/books/non_fictionreviews/3668225/Private-Life-in-Stalins-Russia.html (2010. július 2-i letöltés); Anthony Beevor: The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia by Orlando Figes. *The Times* (2007. szeptember 22.) http://entertainment.timesonline.co.uk/tol/arts_and_entertainment/books/non-fiction/article2503918.ece (2010. július 2-i letöltés); Alexander Cockburn: Whisperers. Private Life in Stalin's Russia by Orlando Figes. *The Sunday Times* (2007. szeptember 23.) http://entertainment.timesonline.co.uk/tol/arts_and_entertainment/books/non-fiction/article2500226.ece (2010. július 2-i letöltés); Andrey Kurkov: Secrets of the State. *New Statesman* (2007. december 6.) <http://www.newstatesman.com/books/2007/12/stalin-russia-figes-soviet> (2010. július 2-i letöltés); Geraldine Bedell: Stalin's victims find a voice. *The Observer* (2007. október 21.) <http://www.guardian.co.uk/books/2007/oct/21/historybooks.features1> (2010. július 2-i letöltés); Catriona Kelly: The Whisperers, By Orlando Figes. *The Independent* (2007. szeptember 28.) <http://www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/reviews/the-whisperers-by-orlando-figes-464763.html> (2010. július 2-i letöltés).

Érdekessége, erősebb valódisága¹⁰⁵ és a feldolgozott eset szerteágazósága¹⁰⁶ mellett a mikrotörténelem negyedik nagy erénye éppen az élményszerűség. A mikrotörténelem megadja olvasójának az átélés, a megtapasztalás lehetőségét.¹⁰⁷ Itt érvényesül Raymond Martin állítása, hogy lehetséges az élményt az élmény szintjén értelmezni.¹⁰⁸ Figes könyve tehát, ha nem is klasszikus mikrotörténelem, de feltétlenül mikrotörténelmi jellegű történelmi munka.

A *Suttogókban* sajátos módon szimbiózisban élnek együtt a makro- és a mikrotörténelem egyes vonásai. A szövegben (többnyire, de nem kizárólag) a fejezetek elején olvashatjuk a makro-összefüggések kontextusteremtő bemutatását, a statisztikai adatokat és a nagy állításokat, majd a terjedelem jóval nagyobb részét kitevő esetleírások következnek. Ezeket nem lehet pusztán illusztrációnak tekinteni. A könyvről szóló recenziók egybehangzó véleménye a garancia arra, hogy nemcsak ezen ismertetés szerzőjének a mikrotörténelem iránti elfogultsága mondatja azt, hogy míg Figes mikroszintű leírásai feltehetően hatásosak és érvényesek maradnának a makronarratíva nélkül, önmagában a makroszintre fókuszáló narratíva a mikrotörténelmi jellegű részek szívbemarkoló részletei nélkül messze nem lehetne ilyen hatásos.

„1938. július 28-án, egy meleg nyári este Nelli nagymamája kiment a kertbe málnát szedni, és Nellire hagyta hűgát, Angelinát. Anyjuk, Zinajda Busujeva Nelli kisöccsét dajkálta, és vacsorát főzött. Mióta apját kilenc hónappal korábban letartóztatták, Nelli hozzászokott ahhoz, hogy segít otthon, bár csak négyéves volt. Zinajda Szlavát szoptatta, amikor nyílt az ajtó, és két NKVD-s katona lépett be. Megparancsolták neki, hogy öltözzön fel, és a két gye-

105 Az irodalom nagyobb erővel, színesebben, átélhetőbben írhat le dolgokat, mint a történelem. Ez utóbbi szövegeinek mégis hihetetlen súlyt képes adni a valódiság, a közvetlenül a forrásokból kibontható „apró tényekhez” való nagyobb közelség.

106 Ebből az következik, hogy a mikrotörténész képes lehet arra, hogy egy esetből komplex valóságot bontson ki.

107 Lásd Szijártó M. István: Bevezetés. In: Dobrossy István et al. (szerk.): *Mikrotörténelem: Víványok és korlátok. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Miskolc, 2003. 12–18.

108 Raymond Martin: The essential difference between history and science. *History and Theory* 36 (1997) 14.

rekkel az NKVD főhadiszállására vitték Perm központjába. Nelli nagymamája pár perccel később megjött a málnával, és üresen találta a házat: a családja eltűnt.” A mikro-megközelítés valóban közel tudja hozni az olvasóhoz az ábrázolt tragikus emberi sorsoakat, a 20. századi orosz történelem elképesztő embertelenségét. A *Suttogókat* ez emeli ki a témával foglalkozó történetírásból.

Ha mikrotörténelmi jellegű munkát látunk a *Suttogókban*, akkor azt is fel kell idéznünk, hogy az olasz mikrotörténelem azért keveredett konfliktusba a Clifford Geertz nyomdokain járó történeti antropológiával,¹⁰⁹ mert elfogadhatatlannak találta azt a világmépet, amelyben az egyedüli igazi aktor, a valódi történeti cselekvő a kultúra, és az egyének cselekedetein keresztül is mindössze a kultúra nyilvánul meg, mint Foucault-nál a diskurzus. Ahogyan már korábban is említést nyert, a *microstoria* mindig nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a történésznek – bár a korlátozott racionalitás talaján áll – a cselekvő egyént kell vizsgálata középpontjába állítania.¹¹⁰ Ezt tekinthetjük tehát a mikrotörténelem harmadik definíciós kritériumának – hogy ezzel visszakanyarodjunk a tanulmány elején felvetett kérdésekhez.

Figes könyvében azonban csak egyetlen valódi cselekvőt találunk: Sztálint. Sztálin meghoz bizonyos döntéseket, és ezek azután végiggyűrűznek a szovjet rendszeren, majd az elkerülhetetlen módosulásokkal elérkeznek az emberek millióinak életébe. Sztálin előbb a német támadásra felkészülésképpen, az I. világháború és a spanyol polgárháború tapasztalatai alapján rendeli el minden potenciális ellenség megsemmisítését, vagy legalábbis eltávolításukat a kritikus zónákból; az NKVD megkapja a kvótákat, és végrehajtja a parancsokat; százezreket kivégeznek; majd Sztálin dönt arról is, hogy leállítja az egészszet. Ebben a logikai sorban mindenki végrehajtó – a pártfőtítkár kivételével. (Ahogy azt a „személyi kultusz” elítélésekor azután sugallták is.) Ebben a logikában nincs helye a

109 Giovanni Levi: I pericoli di Geertzismo. *Quaderni Storici* 20 (1985) 58. szám 269–277. Vö. Szekeres András: Van-e még mikrotörténelem? A *Quaderni Storici* három évfolyamáról (2001–2003). *Korall* 6 (2005) 19–20. szám 229.

110 A „cselekvő egyén” kapcsán nem szokás a felelősség kérdésére helyezni a hangsúlyt, de úgy vélem, hogy ennek indokolt voltát kellőképpen alátámasztják az itt bemutatott orosz tanulmányok és orosz tematikájú könyvek.

mikrotörténelem „cselekvő egyén”-ének – mintha ő az orosz változatban inkább csak „elszenvedő egyén” lehetne, vagy legfeljebb „menekülő”, „bujkáló egyén”.

A mikrotörténelem szempontjából nézve tehát a probléma Figes könyve esetében nem is annyira az, hogy a fejezetekben egy-egy makroszintű tézist követnek a mikroszintű esetek (hiszen ezek nemcsak illusztrálnak, hanem átélhetővé is tesznek), hanem – az előbb említettel persze szoros összefüggésben – az, hogy a cselekvés a politika makroszintjén zajlik: a valódi magyarázó faktor Sztálin gondolkodása. Ez olyan struktúrákat hoz létre, amelyek éppen úgy „bedarálják” az emberek millióit, ahogyan Nagy Péter rendszere Ivan Ribnyikovot. Az emberek csak ennek „réseiben” hozhatnak autonóm döntéseket, lehetnek emberségesek és tisztességesek, ahogy erre nagyon sok példát láttunk. Az viszont nem látszik, hogy egyedi döntéseikkel, tetteikkel ők maguk lennének a később majd adottságként jelentkező struktúrák formálói.¹¹¹ Amikor egyedül a makroszint magyaráz, és a mikroszint csak illusztrál és átélhetővé tesz, a történeti narratívában a cselekvő egyén cselekvési szabadsága mellett a felelősségét is elveszíti – és ez a legnagyobb probléma a könyvvel.

Már idézett könyvismertetésében Andrey Kurkov azt állítja, hogy a *Suttogók* párját ritkító módon tapint rá az orosz társadalom természetére. Richard Overly viszont éppen azért bírálja Figest, mert könyvében csak a pesszimista hang jelenik meg: a szovjet társadalom általa lefestett élete annyira borzalmas, hogy aligha érthetjük meg, miért működött mégis. Overly továbbá felveti azt a kérdést, hogy miért fogadott el annyi mindent ez a társadalom ellenállás nélkül.¹¹² E két dolog mintha összefüggésben állna egymással. Egyfelől nyilvánvalóan nemcsak az ábrázolt szörnyőségek voltak jelen az orosz emberek mindennapjaiban, másfelől azonban mint-

111 Bourdieu szerint a történelem „a korábbi választások tárgyiasult terméke”. (Pierre Bourdieu: *La mort saisit le vif*, in: *Actes de la recherche en sciences sociales*, Nr. 32-33 (1980) 13., idézi Ute Daniel: *Kompendium Kulturgeschichte: Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt am Main, 2004⁴. 190.)

112 Richard Overly: *Silence and Suffering*. *The Times Higher Education* (2007. december 21.) <http://www.timeshighereducation.co.uk/story.asp?storycode=310116> (2010. július 2-i letöltés).

ha az orosz társadalom specifikuma (vagy legalábbis a Nyugattal szemben markáns jellegzetessége) lenne az, hogy ellenállás nélkül elviselt ennyi szörnyűséget. Irina Scserbov–Nefedovics lágerbe, s így a halálba küldése „rémhírkeltő”-ként csak azért, mert elmondta valakinek az állami rádióban sugárzott hírek egyikét, számunkra egészen abszurd. Ugyancsak elképzelhetetlennek tűnne a szabadult hadifoglyok lágerbe zárása – pedig százezreknek lett ez a sorsa a Szovjetunióban. Ezek a példák jól mutatják, hogy itt egy másféle társadalommal van dolgunk. A *Suttogók* elolvasása után talán kicsit másként értjük a magyar (vagy a német) társadalom találkozását is ezzel a világgal 1944–1945-ben. Koseljeva és Anyiszimov idézett tanulmányai azonban mintha nemcsak történeti távlatot tudnának adni az orosz társadalom eme jellegzetességeinek, hanem belőlük talán jobban meg is tudnánk érteni ezeket, mint Figes könyvéből.

Az oroszokat a 18. században rangbeli különbség nélkül fenyegető fizikai büntetések, Nagy Péter államának hihetetlenül elnyomó volta, a besűgás állampolgári kötelességének Anyiszimov által leírt rendszere nyilvánvalóan évszázados alapokat teremtett a „nagy félelem” kora milliós besűgótáborának létrehozásához. A lényeg a társadalom viselkedése volt. Lehetett volna Sztálin fejében bármilyen I. világháborús tapasztalat, vagy a *vendetta* akármilyen kaukázusi hagyománya, a *Suttogókban* leírt világot önmagában nem tudta volna megteremteni. Ehhez kellett az NKVD százezres serege, amelynek tagjai parancsra képesek voltak tíz- és százezreket kivégezni lelkiismeret-furdalás nélkül, kellett hozzá a besűgók milliós tábora, és kellett hozzá egy néma, nem szolidáris közeg is. Ezt a világot ismerhetjük meg Figes könyvéből. Mikrotörténelme átélhetően közvetíti olvasóinak a borzalmakat, és így elgondolkodtat arról a társadalomról, ahol mindez megtörténhetett.

Figes is beszél olyanokról, akik képesek voltak morálisan felelős döntést hozva szembemenni az árral. Azért hozták létre 1937 nyarán az NKVD, az ügyészség és a párt képviselőiből álló „trojkákat”, amelyek az ítéleteket kimondták a letartóztatottak fölött, mert a szokványos bírói apparátus nemcsak lassú volt, de sok bíró egyenesen felmentette a vádlottakat, vagy enyhe ítéleteket szabott ki. Ismerünk olyan NKVD-seket is, akik a „nagy terror” idején felemelték a szavukat a gyilkosságok ellen, de az

ilyeneket is kivégezték; köztük Sztálin sógorát. Az elhurcoltak gyerekei közül sokat tanáraik mentettek meg, és segítették őket tanulmányaik befejezésében. Többen ezért szabadságukkal vagy életükkel fizettek. A *Suttogók* lapjain is található példa arra, hogy egyes történeti cselekvők morális alapon meghozott döntéseikkel rombolták a rájuk nehezedő elnyomó struktúrákat. Vajon ők miért csak kivételes figurák? Gondolhatjuk esetleg azt, hogy a felelősség az individualizmus visszája, amely nyugati specifikum, és ebben az ázsiai (?) közegben nem kérhető számon: ahol az egyén nem érzékeli, hogy volna szabad mozgástere, ott eszébe sem jut, hogy cselekedhetne szabadon.¹¹³

Nem a sztálini, hanem a náci diktatúra társadalomtörténeti vizsgálatának céljából formálódott a jeles német történeti iskola, az *Alltagsgeschichte* eszköztára. Külön fogalmat alkottak az uralom¹¹⁴ visszájának megjelölésére, annak a mozgástérnek a kifejezésére, amely az egyének számára a diktatúra viszonyai között is rendelkezésükre áll: ez az *Eigensinn* (önfejűség) fogalma, amely ugyanúgy a cselekvő egyének történelemformáló szerepét fejezi ki, mint a *microstoria* szabad akarattal rendelkező cselekvő egyéne.¹¹⁵ Az *Alltagsgeschichte* a cselekvéseket hangsúlyozza, a történelemalakítást. Alf Lüdtke arra mutat rá, hogy a kisembereknek mindig voltak cselekvési lehetőségeik, és ezeket mindig ki is használták. A diktatúra viszonylatában ez azt is jelenti, hogy a német tömegek „a hatalmi viszonyokat, erőszakformákat és a másokkal szembeni brutalitást nemcsak hogy elsajátították, de aktívan részt is vettek azok kialakításában és gyakorlásában”. A mindennapokban az együttműködés, a behódolás és az egyetértés vegyüléke érvényesült. Ebbe beleférték az idegenek elleni kényszerintézkedések, illetve a háborús halál kockázata is. Az *Alltagsgeschichte* ku-

113 Ez úton köszönöm Szécsényi Mihály felvetését.

114 Az uralom fogalmát Weber állítja szembe a feltétlenül érvényesülő hataloméval, és rajta a körülményekhez igazodó és az emberek által elfogadott hatalmat érti. (Majtényi György: “Uraltak” vagy “önfeüek”? Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban. *Korall* 2 [2001] 5–6. szám 248.)

115 Uo. Majtényi 245–249.

tatásának fő iránya a társtettség lett.¹¹⁶ Lüdtke szerint a legtöbb átlagember ragaszkodott a náci rezsimhez a túlélés érdekében, aminek főleg az „idegennek” minősítettek fizették meg az árát. Ebben a perspektívában tehát cinkos lesz a korábban parancsvégrehajtó fogaskeréknek tartott emberekből, akiket történeti cselekvőknek tartanak, nemcsak báboknak vagy áldozatoknak.¹¹⁷ Abból a szempontból is lehet vizsgálni a dolgokat, hogyan „használták” az emberek a politikai rendszert (a „struktúrát”) saját egyéni céljaik előmozdítására.¹¹⁸ Ez a megközelítés kínálkozik a Figes által is felvázolt besúgóhálózat vagy az Anyiszimov által plasztikusan lefestett „besúgóskultúra” elemzésére. Vagy mondhatjuk-e azt, hogy a közép-európai tapasztalatok elemzésére létrehozott fogalmakat, az itt alkalmazott megközelítéseket, az ekkor felmerülő morális szempontokat nem jogosult felvetni az alapvetően más szovjet-orosz viszonyokkal kapcsolatban?

Könnyen találhatunk bizonyítékokat arra, hogy a kereszténység által kiformált morál igenis benne élt az emberekben, még ha annak tetteikkel nem is tudtak megfelelni. Figes elmeséli Tvardovszkij már említett esetét, akitől a kitelepítésből elmenekült apja csak egyetlen éjszakára kért menedéket, mégis azonnal feljelentette

116 Alf Lüdtke: Anyagiság, hatalom-vágy és a felszín varázsa. Az „Alltagsgeschichte” perspektíváiról. *Aetas* 18 (2003) 1. szám 154., 156–157.

117 Alf Lüdtke: Introduction: What is the History of Everyday Life and Who are Its Practitioners? In: uő (szerk.): *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton, New Jersey, 1995. 4–5.

118 Kiváló példa erre Nagy Ágnes doktori értekezése, amely az negyvenes–ötvenes évek lakásgazdálkodásában felmerült konfliktusokat elemzi: *Állampolgár a lakáshivatalban. Politikai berendezkedés és hétköznapi érdekérvényesítés, 1945–1953 (Budapesti lakáskiutalási ügyek és társbérleti viszályok)*. PhD-értekezés. ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola. Budapest, 2010. Kézirat.

a rendőrségen.¹¹⁹ Ha megnézzük Tvardovszkij néhány magyarra is lefordított verseskötetét, nemcsak a kolhozosítást dicsőítő *Nekeresdországot* találjuk meg,¹²⁰ hanem a költő lelkiismeret-furdalása is szembeötlik. A *gyermekkori barát* című versben például arról számol be, hogy egy vasútállomáson összefut egy volt baráttal, aki láthatóan frissen szabadult, és Vlagyivosztok felé utazik száműzetésbe. A költő monológja végén párhüségé jegyében végül megmarad a „nagy igaz” – „kis kín”, azaz a „Hol fát vágnak, ott röpköd a forgács” korábban önmaga által is olcsónak nevezett bölcsességénél, amely eltompítja lelkiismeret-furdalását¹²¹ – annál inkább, mert egy ponton túl mindenért Sztálint lehetett felelőssé tenni. (Mint láttuk, bizonyos értelemben Figes is hajlik erre.) Tvardovszkij önéletrajzában így ír kulák apjáról: „többnyire szűkösen és nehezen éltünk, annál is inkább, mivel családnevünkhöz a falu szája tréfás jóindulattal vagy ironikusan hozzáragasztotta a »pan« szócskát, ezzel mintegy arra kötelezvén apámat, hogy ereje megfeszítésével igyekezzék legalább némiképpen megszolgálni ezt a titulust”.¹²² Arról ír még, hogy apja írástudó volt, de sorsáról, még inkább saját viselkedéséről vele szemben hallgat. Egy poszt-

119 A *patricidium* már a római jogban minősített esete volt az emberölésnek. A szülőkkal szembeni hála megtagadását talán minden kultúra elítéli. Tvardovszkij esete mégsem egészen példátlan. Akár meg is lehetne érteni bizonyos szempontból. Van egy fiú (Alekszandr Tvardovszkij), aki őszintén hisz egy új politikai rendszerben (szocializmus), amelyben maga érvényesülni szeretne (költői karrier). Mivel apja a rendszer alapvető logikájánál fogva bűnös (kulák), ezért feljeli őt a rendszer adekvát fórumánál (NKVD), mert lojalitása a rendszerhez erősebb, mint bűnös apjához. De nem analóg-e ezzel az esettel az, amit Esterházy Péter tett a *Javított kiadással*, a közelmúltban zajos sikert aratva? (Az új politikai rendszer esetében a demokrácia, apja bűne a besúgás volt, az adekvát fórum pedig a közvélemény. A könyv természetesen nem lírikusi, hanem prózaírói karrierjének jelentős állomása lett. A párhuzam azonban nyilvánvalóan nem szimmetrikus, ezért nem méltányos: Esterházy apjának már nem származott semmiféle közvetlen hátránya besúgó volta kitergetéséből.) Vö. Esterházy Péter: *Javított kiadás – melléklet a Harmonia caelestishez*. Budapest, 2002.

120 Alekszandr Tvardovszkij: *Nekeresdorszag*. Budapest, 1956.

121 Alekszandr Tvardovszkij: *Egyre messzebb*. 9. A gyermekkori barát (Váci Mihály fordítása). Budapest, 1962. 61–70. (Eredetileg *Za dalju – dal*. Moszkva, 1960.)

122 Alekszandr Tvardovszkij: *Írók, műkedvelők*. Budapest, 1975. 7. (Soproni András fordítása.) A „pan” jelentése egyes nyugati szláv nyelvekben: úr.

humusz publikált versében azonban jól látható a Sztálin ellen fordított lelkiismeret-furdalás:

„Aztán, ahogy ment
– előre helyben – évre év,
új terminust kreált a jogrend:
a népellenesség gyermekét.

Az élve-boncoló rovancsot
ki kellett mindnek állnia,
lett légyen pópa, főparancsnok,
kulák vagy népbiztos fia...

[...]

Ma ott, a Kreml kegyes falában
csak álmodik, ha álmodik,
s fogalma sincs, minő apátlan
szülöttek élnek átkait.

Apák vagyunk mi volt fiak már,
a bűnben részesek mi is.
De lesz szavunk a vádiratnál.
A tárgyalás sok éve stagnál.
S beláthatatlan, merre visz.”¹²³

Úgy gondolom tehát, hogy nem „külső”, helyzetidegen követelmény egy olyan történeti munkával kapcsolatban felvetni a történeti cselekvő felelősségének kérdését, amely az orosz történelemből meríti témáját. Kifejezetten problematikus ezért, hogy Figesnél mindenki áldozat (természetesen Sztálintól eltekintve, aki a könyvnek bizonyos értelemben nem is szereplője). Áldozat Szimonov, aki passzívan vagy aktívan elnézi, vagy előmozdítja a jogtalanságot, áldozat Tvardovszkij, áldozat az erőszakos kollektivizálási kampányt a rendszer iránti őszinte lelkesedésből végigcsináló aktivista.

¹²³ Alekszandr Tvardovszkij: *Az emlékezet jogán*. 2. Apjáért nem felel a gyermek. Budapest, 1989. Hárs György fordítása. A vers 1987-ben jelent meg. (E. Fehér Pál: Utószó, uo. 70.)

A struktúrát a folyamattal szokás szembeállítani. Én Bourdieu és Lüdtke felvetései nyomán olyan értelmezést javasolnék, hogy a cselekvések számára az adott pillanatban fennálló adottságokat nevezzük struktúrának. Ebben az esetben azt mondhatnánk, hogy egyfelől ugyan a struktúra korlátozza az adott pillanatban (vagy rövid időtávban) a cselekvést,¹²⁴ másfelől azonban hosszabb időtávban a cselekvések¹²⁵ alakítják a struktúrát.¹²⁶ Ebben az értelmezésben az egyéni cselekvésektől teljesen független struktúra nem létezik. Ezt a fogalmi keretet témánkra alkalmazva tehát azt mondhatjuk a 18. századi feljelentőkkel, Mihail Kozminnal és Pavel Mihalkinnal, vagy a 20. századi költőkkel, Alekszandr Tvardovszkijjal és Konsztantyin Szimonovval, de a *Suttogók* minden egyes szereplőjével és Sztálin minden egyes alattvalójával kapcsolatban, hogy az ő egyedi cselekedeteik hozták létre a szovjet diktatúrát. Nem oldozhatunk fel mindenkit tetteik erkölcsi súlya alól, akármennyire igaz, hogy struktúra, adottság volt számukra minden egyes pillanatban a sztálinizmus rendszere, mert ha tegnapi egyedi cselekedeteik mások lettek volna, mint amelyek voltak, másnap a rendszer is más lehetett volna. Egy adott pillanatban kisebb vagy nagyobb veszélyt vállalva mindenki lehetett volna emberséges vagy tisztességes a rendszer adott keretein belül (mint azok a gondozónők, akik nem „tömték meg” forró kásával a csecsemőket, vagy akik még a szülői szeretetet is megpróbálták megadni nekik), vagy az adott struktúra kereteit feszegetve (mint a kulákokat elítélni habozó bíróság tagja vagy a „nép ellenségeinek”

124 Ezen a ponton érdemes hangsúlyozni, hogy a struktúra ugyan egy adott pillanatban e gondolkodás szerint adottság, de ettől még nem magasabb rendű a cselekvésnél. Ahogy Lüdtke érvel: az objektív korlátokat, a feltételrendszert nem kell magasabb szintre helyezni a hierarchiában (mint meghatározó tényezőt), mert ezek az értelmezés aktusában a gyakorlat részét képezik, nem pedig előfeltételként szerepelnek. (Lüdtke: Introduction 16.)

125 A korábbi emberi cselekvések eredménye mellett más külső tényezők is az ezen értelemben felfogott struktúra részeként jelennek meg, ahogy azt Napóleon oroszországi hadjáratának bemutatása kapcsán mindjárt látni fogjuk.

126 Mintha hasonló gondolatot fogalmazna meg Alf Lüdtke is: a mindennapi élet újratermelése nemcsak a túlélésért folytatott harcot jelenti, hanem ehhez kapcsolódik a történelmi változás is, tehát az emberek egyszerre tárgyai és alanyai a történelmüknek. Az *Alltagsgeschichte* az „emberek társadalmi gyakorlatára” fókuszál, és „a történelmi változást és folyamatosságot konkrét csoportok és egyedek cselekvése eredményeként érti meg.” (Lüdtke: Introduction 6.)

gyerekeit istápoló tanárok). Mindazokat felelősség terhel, akik ezt nem tették: nemcsak Joszif Visszarionovicsot, hanem Tvardovszkijt, Szimonovot, a kulákverő aktivistát, illetve Kozmint és Mihalkint is.

Ha tehát a mikrotörténelem elméleti álláspontjából vizsgáljuk Orlando Figes hatalmas könyvét, narratíváját az okság, vagyis más szempontból a történeti cselekvők bemutatása miatt érheti bírálat. Hogy a 20. századi diktatúrák és az egyének viszonyában az egyéneknek nagyobb autonómiát lehet tulajdonítani, mint ahogy ő teszi, arra a német történetírás világos példát ad. Zárásképpen arra szeretnék példát idézni félútról Nagy Péter kora és a bolsevik forradalom között, hogy az orosz történelem mikrotörténeti jellegű megközelítésének keretében is lehet példát találni a történeti cselekvők szabadságának és felelősségének kidomborítására. Úgy szeretném bemutatni Adam Zamoyski *1812. Napóleon végzetes oroszországi hadjárata* című munkáját, hogy közben a mikrotörténelem definíciójának harmadik elemére kerüljön a hangsúly: a szereplők cselekvő egyénként való bemutatására.¹²⁷

A történetírás az elmúlt évtizedekben ahelyett, hogy arra a hagyományos kérdésre összpontosított volna: „Miért történt?“, azt helyezte inkább figyelmének homlokterébe, „Mit jelent az, ami történt?“ Az okok keresésének egyik legnyilvánvalóbb hátulütője a történelemben érvényesülő túldetermináció: ahogy már Freud is hangsúlyozta, egy történelmi eseménynek nagyon sok oka van.¹²⁸ Ha pedig ezt az oksági láncot bárhol megszakítjuk, akkor nem jutunk el a végére. Nagyon kis dolgokra is szükség volt nagy dolgok létrejöttéhez. Erre a paradoxonra már Pascal rámutatott: ha Kleopátrának pisze orra lett volna, Antonius nem vívja meg érte az actiumi csatát, Octavianus nem hozza létre a római császárságot, és az egész világtörténelem másképpen alakul. Ezek szerint a római császárság oka Kleopátra orra lett volna?¹²⁹

127 Adam Zamoyski: *1812. Napóleon végzetes oroszországi hadjárata*. Budapest, 2008.

128 Peter Gay: *Freud for historians*. New York – Oxford, 1985. 187.

129 A gondolatmenetet J. B. Bury használta fel a történelem elméletéről elmélkedve (Richard J. Evans: *In Defence of History*. London, 1997. 130.), majd Carr ismert történetelméleti munkájába is bekerült a történelmi véletlent szimbolizálva: E. H. Carr: *Mi a történelem?* Budapest, 1993. 93-102.

Napóleon is többször elveszítette végzetes oroszországi hadjáratát, illetve végeredményben egész birodalmát Adam Zamoyski kitűnő könyvében, hiszen hibát hibára halmozott. Először említhetjük bukásának egyik fő okát, a német kérdés helytelen kezelését, majd orosz politikáját. A Varsói Nagyhercegség létrehozásával Napóleon maga okozta az első komoly érdekszeűtközést Oroszországgal, majd belemanőverezte magát egy olyan helyzetbe, ahonnan nem volt már visszaút – jóllehet egyáltalán nem hiányzott neki ez a háború.¹³⁰ Nemtörődömségben megdöbbenő politikai hibákat követett el hadjárata megindítása előtt: Svéd-Pomeránia elfoglalásával maga ellen fordította Bernadotte Svédországot, aki erre az oroszokkal kötött szövetséget, illetve nem mozgósította a törököket a cár ellen. Maga korlátozta porosz szövetségese háborús részvételét, és az osztrákokkal is lekezelően bánt (nem kötött velük szövetséget, és csak kis segédcsapatot kért), végül még a lengyeleknek sem helyezte kilátásba az önállóságot.¹³¹ Ugy látszik, mintha meg lett volna győződve arról, hogy egymaga is elbánik Oroszországgal.

Már a *Grande Armée* felszerelésénél komoly hiányosságok adódtak. Meglepő, de még az alapfegyverzete is elavult volt: a franciák még elöltöltős muskétát használtak és ötvenéves konstrukciójú Gribeauval ágyút. Ezzel szemben az oroszok rohamléptékben fejlesztették hadseregüket,¹³² 1812 szeptemberére a szárazföldi erők létszáma elérte a 904 000 főt, és Európa legjobb tüzérségét mondhatták a magukénak. Napóleon 1812. évi hadjárata kudarcának további oka, hogy Oroszországban óriásiak a távolságok, ezért nem volt alkalmazható a szokásos

130 Napóleon mindenkinek mást mondott arról, hogy mit is akar elérni, és szinte mindig nem ellenségnek, hanem önfeű, móresre tanítandó szövetségesnek tekintette I. Sándort. Mivel nem voltak világosan meghatározott háborús céljai, a francia hadvezetés döntő pillanatokban is habozott, tétlenkedett, nem tudta, mit kellene tennie, mutat rá Zamoyski.

131 Napóleon abban reménykedett, hogy megveri Sándort, és egyezsége jut vele, mielőtt elkötelezné magát a lengyel kérdésben. De nemcsak erről nem nyilatkozott. Litvániában eredetileg szimpátiával fogadták csapatait, de a fosztogatások, az erőszakoskodások és a jobbágyfelszabadítás elmaradása ellenük fordította a helybelleket – írja Zamoyski.

132 Zamoyski szerint a költségvetésből a hadsereg részesedése az 1801. évi 25 millió rubelről (82 millió rubelből) 1814-re 70 millióra emelkedett (114 millióból).

francia taktika.¹³³ A hatalmas távolságok miatt arra sem támaszkodhattak a franciák, hogy a hadsereg menet közben fosztogatással látja el magát: mindent vinniük kellett. A hadtáp mindvégig kulcskérdés maradt. A trén (és a lovasság) lovainak pedig takarmányra volt szüksége, ami miatt a *Grande Armée* nem indulhatott meg a nyár dereka előtt. Így is az történt, hogy a még éretlen árpa és zab fogyasztása következtében a lovak felfűvódtak és elhullottak. A dezertőrök száma a drasztikus büntetések dacára tízezrekre rúgott, írja Zamoyski, pedig már a természetes lemorzsolódás is jelentős volt.¹³⁴ A forráság, az eső és a vihar nemcsak veszteségeket okozott (az éhezés és a betegségek miatt a francia sereg megtizedelődött), hanem a kidolgozott hadtápterveket is semmivé tette, mert az ökrös fogatok hasznavehetetlenné váltak a homokban vagy a sárban. Napóleont nem is merték tájékoztatni a valós adatokról, mindenki kozmetikázta a számokat. Akad kortárs, aki szerint a *Grande Armée* valójában csak 235 000 emberrel kelt át a Nyemanon. Zamoyski szerint a teljes 450 000-es létszámnak csak a háromnegyede, esetleg kétharmada érkezett Oroszországba – de rajtuk kívül még legalább 50 000 civil.

133 „Napoleon taktikája mindig is a gyors mozgáson alapult, nagy emberlétszámot összpontosított a megfelelő helyre, mielőtt az ellenség ráeszmélt, mi folyik, majd döntő csapást mért a szembenálló haderőre, és kényszerítette, hogy az ő feltételei szerint kössön békét” – írja Zamoyski. (98.)

134 Zamoyski a következő példát idézi a lemorzsolódásra: „Egy 140 fős század indul A városból B városba. Az indulás reggelén kiderül, hogy három ember beteg, nem kelhet útra, ezért ők egy tizedes meg két szanitéc gondjaira bízva hátramaradnak. Ráadásul a százados négy lovának egyike sánta, egy másik nincs megfelelő formában, tehát ezek is maradnak, egy tisztiszolga visel gondot rájuk. A század egyik *caisson*-ja (lőszerkordéja) vagy málhásszekere tengelytörést szenvedett, a javításig két ember őrizetében a városban marad. Egy ember hiányzott a kivonulás előtti létszámenellenőrzésnél. Ez azt jelenti, hogy ténylegesen csak 130-an kerekednek föl. Útjuk során nyolc embert kirendelnek készleteket szerezni, akik két szekérral nekivágnak a környéknek. Másik tíz ember az aznapi huszonöt kilométeres táv megtétele közben lemarad, és mivel egy másik kocsi kereke eltörik, még kettőt utasítanak, hogy vigyázzanak rá, amíg rendbe nem hozzák. Estére a 140 fős elvi létszámú századból csak 110-en gyűlnek össze egy helyre. És ez a létszámapadás bármiféle betegség, rossz időjárás vagy [az] ellenség beavatkozása nélkül történt. Valószínűleg drasztikusabban alakult volna egy lovas század esetében, ahol a lesántulás vagy nyeregfeltörés is szerepet játszik. Ráadásul nem vettük számításba a szökést, ami menetben sokkal könnyebb, mint helyhez kötötten, és tovább szaporodik, ha egy hadsereg elhagyja a hazai földet.” (140.)

Vagyis az olvasó már többszörösen bizonyítva látja, hogy Napóleonnak el kellett veszítenie ezt a hadjáratot, még mielőtt a narratívában kezdetét venné a valódi harci cselekmények bemutatása. Ami a legérdekesebb Zamoyskinál, az mégis az, hogy nemcsak Napóleon a cselekvő (hibázó), nemcsak makroszinten találhatjuk meg az okokat, mint Figesnél, ahol Sztálin tart kezében minden fonalat, hanem mikroszinten is: cselekvőkként jelennek meg a *Grande Armée* tagjai egyfelől, és az oroszok másfelől. Ők is felelősséget viselnek tetteikért, amelyeknek néha katasztrofális következményeik voltak. Adam Zamoyski könyve tehát (bár nem mondja magáról) szintén mikrotörténelmi jellegű: nemcsak aprólékos vizsgálat alá von egyetlen eseménysort, hanem az egyének valódi cselekvőkként jelennek meg az *1812* lapjain, megelevenednek azok az egyéni tettek, amelyeken (ezek összességén és ezeken egyenként) a *Grande Armée* százazreinek sorsa megfordult. A történeti cselekvőket képes megjeleníteni a két hadseregben, akiknek cselekedetein és mulasztásain múlott, hogy Napóleon győzelmeket aratott, de hadjárata kudarcba fulladt, hogy bár seregére nem tudtak döntő vereséget mérni, mégis már előre elveszítette a következő évek döntő csatáit az orosz hómezőkön. A szerző a francia hadsereg oroszországi hadjáratának sok kis epizódját mikroszkopikus vizsgálat tárgyává téve arra a nagy történeti kérdésre keresi a választ, hogy miért fulladt kudarcba a vállalkozás, és a strukturális jellegű okok mellett hasonló súllyal kerülnek a magyarázatba a történeti cselekvők egyedi döntései. Kétségtelen, hogy amikor nagymértékben támaszkodik a hadjáratban résztvevők első kézből származó beszámolóira, amelyek nagy számban maradtak fenn, és a háború mindennapjait bemutató sok egykorú ábrázolásra, főleg rajzokra, Figes könyvéhez hasonlóan az *1812* is nagyban képes építeni a mikrotörténelem élményszerűségére, és mély benyomást tenni az olvasóra.

A hadjárat első szakaszának bemutatásakor egyrészt lényegében csak Napóleon a valódi történeti cselekvő, illetve „történeti

mulasztó”,¹³⁵ másrészt a strukturális tényezőkön marad a hangsúly. Murat az orosz második hadsereget üldözte a hatalmas egyesített lovassággal, ami értelmetlen és eredménytelen vállalkozásnak bizonyult, és jelentősen hozzájárult a *Grande Armée* lovasságának vesztéhez. Az oroszok nem tervszerűen csalogatták egyre beljebb a franciákat az országba, egyszerűen „így sikerült”. A francia seregben azonban sokan elérkeztek tűrőképességük határára, hisz sokan már három hónapja meneteltek.¹³⁶ A legsúlyosabb megpróbáltatást azonban az éhség és a szomjúság róttá rájuk. Százával követte el öngyilkosságot.¹³⁷ Továbbá a *Grande Armée* olyan nagy volt, hogy Napóleon (szokásától eltérően) nem látta legtöbb katonáját, nem szerzett személyes tapasztalatokat csapatainak állapotáról – a kedvét kereső jelentéseket pedig túl optimistára fogalmazták. Ezért üldözni akarta az oroszokat, harcra akarta kényszeríteni őket. Szmolenszknél azonban ekkor az orosz hadseregben szolgáló Clausewitz szerint a háború legnagyobb baklövését követte el, amikor véres ostromba bonyolódott:

135 Már a hadjárat kezdetén elmulasztották a franciák a Bagratyion vezette déli orosz sereg körülvételét és megsemmisítését. Ez egyértelműen Napóleon hibája volt, aki öccsét, Jeromost állította egy sereg élére anélkül, hogy tisztázta volna: Davout marsalltól kell parancsokat elfogadnia. Jeromos végül sértődötten hazautazott. Az orosz seregnek is javára vált, amikor I. Sándor cár végre visszautazott a fővárosba, mert ottléte a vezetést teljesen összekuszálta, szinte megbénította, állítja Zamoyski. Míg azonban „Sándor jelenléte a főhadiszálláson hátráltatta az orosz seregek műveleteit, Napóleon hiánya az arcvonalon katasztrofálisan hatott a franciákra. Megengedte magának ugyanis, hogy politikai és közigazgatási ügyek miatt Vilnában ragadjon, ahol két értékes hetet töltött, miközben lényegében kicsúszott a kezéből a kezdeményezés.” (168.)

136 Nyugat- vagy Közép-Európában meg tudtak szállni a falvakban, és ahhoz voltak hozzászokva, hogy csak a csaták előestéjén éjszakáztak a pusztá földön. „Kelet-Lengyelország és Oroszország nyomorúságos falvaiban azonban szoba sem jöhetett, hogy bárkit bekvártélyozzanak” – írja Zamoyski. (175.)

137 Zamoyski ehhez igen cinikus értékelést fűz: „A sors fintora, hogy az ember-vesztés tulajdonképpen előnyösen hatott a *Grande Armée*-ra. A sorállomány megtisztult a leggyöngébbektől, akiket eleve nem is lett volna szabad hadba küldeni. Csakhogy mielőtt meghaltak, még hozzájárultak a hadsereg műveleteinek lelassulásához, valamint az átvonulási terület felpredálásához meg az ellátó gépezet olyan mérvű túlterheléséhez, amelyet sem az előbbi, sem az utóbbi nem hevert ki. Az ezrével elhalálozók látványa pedig fölzaklatta azokat, akik életben maradtak.” (182–183.)

ha megkerülte volna a várost, elérhette volna azt a célját, hogy csatára kényszerítse az orosz főerőket.

Oroszország lakossága is ellenségesen fogadta. Nemcsak a nemesek és kereskedők lelkesedtek a franciaellenes védekező háborúért és ajánlottak fel sok pénzt és katonát, hanem a jobbágyok is kötődtek hazájukhoz és pravoszláv hitükhöz. Ráadásul a harctéren is másféle ellenség várta Napóleon seregét, mint az itáliai vagy a német hadjáratok alkalmával. Ahogy Figes is hangsúlyozza a 130 évvel későbbi honvédő háborúban az orosz katonák halált megvető bátorságát, amely kétségtelenül győzelmük egyik fontos tényezője volt, úgy ezt Zamoyski is kiemeli, de ugyanakkor szociálpszichológiai hátteret is rajzol mögé. A francia és a szövetséges katonák szabad polgárok voltak, az otthon hazavárta őket a leszerelés után, életben akartak maradni, sőt lehetőleg előrelépni – anyagi és morális téren egyaránt. Ugyan a hazafiság és a császár iránti odaadás bátor tettekre sarkalta őket, mégsem akartak semminek sem feleslegesen áldozatul esni, és ha nem láttak más esélyt, megadták magukat. Hasonló magatartást feltételeztek az ellenségnél is, ami a korábbi nyugat- és közép-európai hadjáratokban egyfajta szolidaritást is teremtett közöttük. Mindez azonban Oroszországban nem érvényesült. A 25 évre besorozott orosz katona addig harcolt, amíg meg nem halt.¹³⁸ A hadseregen kívül nem volt számára élet, ehhez képest pedig a hősi halál esetére beígért mennyország vonzó lehetőségnek tűnhetett. Ráadásul az orosz hadsereg korábbi – oszmánok vagy kaukázusiak elleni – harcaiban a megadás ismeretlen fogalom volt: kegyelmet itt senki sem adott, és nem is kapott.¹³⁹

138 Nagy Frigyes szerint az orosz katonát előbb meg kell ölni, azután fel is kell lökni – idézi fel Zamoyski. Rácz Attila mutatott rá a külső támadással szembeni emberfeletti ellenállás és a belső zsarnoksággal szembeni passzivitás paradoxonára. (Ötletét ezúton köszönöm meg.) Vajon ellentéttel van-e itt dolgunk, vagy inkább egyazon viselkedés színével és visszájával?

139 Zamoyski így fogalmaz: „A kapitulációs döntés lényegében az emberi jogok érvényre juttatása a hadsereggel és annak gazdájával, az állammal szemben, márpedig Oroszországban nem létezett ilyen felforgató elképzelés.” (217.)

Kutuzov¹⁴⁰ csak Moszkva előtt állta Napóleon útját. Zamoyski értékelése szerint: „Ha Napóleon csak kicsit is megközelíti szokott formáját, akkor kétségkívül tönkreveri Kutuzovot, és elpusztítja az orosz hadsereget. [...] Szerencséjére Napóleon katonai pályafutásának alighanem leghalványabb teljesítményét nyújtotta.” (238.) Amikor végre áttörték az orosz védelmet, két órára megálljt rendelt el, időt adva az oroszoknak soraik rendezésére. Be nem vetett csapatai értelmetlenül tűzben álltak, a legvédtelenebbül Murat lovasságának tömegei. De Kutuzov is gyenge hadvezéri teljesítményt nyújtott. „Aznapi végeredményben az óvta meg Kutuzov jó hírét, hogy az orosz katona sztoikusán harcolt és esett el – nemegyszer értelmetlenül – ott, ahol parancsolták.”¹⁴¹ 45 000 orosz és 28 000 „francia” került a borogyinói csata veszteséglistájára, amely 1916-ig, a somme-i csata első napjáig a világtörténelem legnagyobb mézárhlása maradt. Kutuzov el is titkolta vereségét, mert demoralizáló lett volna. De Zamoyski rámutat, hogy stratégiai szempontból a francia veszteség volt a nagyobb, mert „Napóleon lovassága szinte teljesen elpusztult”. (Nem először és nem utoljára. A könyvben a francia lovasságot többször végzetes csapás éri, eklatáns példaként a túldeterminációnak.)

Győzelme után Napóleon bevonult Moszkvába,¹⁴² de azután hiá-

140 Az orosz sereg élére a törökellenes háborúban aratott győzelmei miatt került ez az ekkor már 65 éves lusta, slampos, de ravasz tábornok. Adam Zamoyski szerint mítosz, hogy a nép egyszerű fia lett volna: Kutuzovnak kifinomult ízlése volt, és parancsait kifogástalan franciasággal adta ki. Clausewitz szerint már szenilis volt. Az orosz hadsereg irányításában mindenestre kisebb-nagyobb fokú összevisszaság érvényesült kinevezésétől fogva.

141 A borogyinói csata végén a franciák megdöbrentek azon, milyen kevés foglyot ejtettek. (Ezen, valamint a zsákmányolt ágyúk és zászlók számán volt szokás lemérni a győzelem nagyságát.)

142 Az elsőként érkező Murat a lovassággal a városon még átvonuló, rendezetlen orosz hadsereg jó részét szétmorzsolhatta volna, de már nem foglalkozott ezzel. Napóleon azt hitte, hogy már vége a hadjáratnak. „Azon paraméterek szerint, amelyek alapján ő és a legtöbb európai állam, illetve államférfi tevékenykedett, megnyerte a háborút” – mutat rá Zamoyski. De ahelyett, hogy Moszkva városi hatóságával elszállásoltathatták volna a sereg minden katonáját, és arra röhatták volna élelmezésük terhére, azt tapasztalták, hogy a visszavonulók felgyűjtják a várost, amely három napig égett.

ba üzengetett a cárnak, az nem kért békét.¹⁴³ Sándor fatalizmusból és belső meggyőződésből fakadóan elszánta magát: nem alkuszik. (Meg kell azonban említeni, hogy a honvédő háború későbbi legendája ellenére az oroszok hangulata nem volt egyöntetűen ilyen elszánt.¹⁴⁴) Kutuzov Tarutyinóban táborozott Moszkvától délre, ahonnan elvághatta Napóleon visszavonulási útvonalát, vagy tovább hátrálhatott a hadiipar két bázisa, Tula és Kaluga, illetve a déli mezőgazdasági területek felé. A *Grande Armée*-nek a Tarutyinóval szemben (szinte a nyílt sztyeppén) állomásozó csapatainál riasztó ütemben hullottak az emberek és a lovak – szinte a visszavonulás retteneteinek előképeként. De Napóleonnak, aki a moszkvai bevonulás óta nem ellenőrizte seregének állapotát, fogalma sem volt annak fizikális és morális viszonyairól. Mivel a rendelkezésére álló élelem és takarmány csak néhány heti moszkvai tartózkodást tett lehetővé, el kellett volna kezdenie a sebesültek fokozatos evakuálását, de késlekedett. Viasszáállítárukra csak október 5-én adott parancsot, és az csak 10-én kezdődött meg. „Ha egy héttel előbb kezdi meg ezt a folyamatot, tisztek és közkatonák ezrei maradtak volna életben” – mutat rá Zamoyski. (318.) Jóllehet a francia császárnak már meg kellett értenie, hogy elszámította magát, és hiba volt az egész hadjáratot elindítania, habozott ezt elismerni. Az időjárást illetően is téves volt a helyzetértékelése: december elejéig nem várt erős hideget. E tekintetben az enyhe október eleji idő is

143 Zamoyski szerint Napóleon „nem vette számításba, hogy mivel az ország közigazgatási székhelye Szentpétervár, az ad otthont az állam valamennyi intézményének, Moszkva elvesztése tehát semmilyen szempontból nem gyöngíti az orosz állam működőképességét, nem befolyásolja az uralkodó érdekeltségeit, megszállása és elpusztítása viszont jócskán hozzájárul a közvélemény mozgósításához a nemzeti ügy mellett”. (284.)

144 A felszínen ugyan lángolt a hazafiasság és az odaadás a cárért, közben azonban nagyon sokan akadályozták az újoncozást (a munkaerőt féltve), a hadiszállítók szerméretlenül nyeresztek, és előfordultak parasztlázadások is. Az orosz parasztok a franciákkal kezdetben elég barátságosak voltak, amíg azok csak a felesleget vitték el, és még fizettek érte. A *Grande Armée* tapintatlan és fegyelmezetlen viselkedése viszont ezt ellentétébe fordította. A parasztok a túlélés érdekében fordultak a francia katonák ellen, és a háború kezdett nemzeti jelleget öltetni, sőt az értelmetlen kegyetlenkedés spirálja is beindult. Mégsem jött létre a spanyollal összehasonlítható gerillamozgalom, állítja a szerző: „a parasztok hozzájárulása nagyrészt az alkalom kínálta fosztogatásra meg gyilkolásra korlátozódott”. (299.)

félrevezette, és csak a 13-i havazáskor kapott észbe.¹⁴⁵ Ez a havazás az 1812 tekintetében is éles cezúraként értékelhető.

Figes könyve nem egyszerűen érdekes, hanem megrázó, hiszen alapvetően az orosz családok szenvedését írja le a sztálinizmus idején. Zamoyski könyve hasonlóképpen bizonyos értelemben nem a Nyemannál kezdődik, ahol a *Grande Armée* belépett Oroszországba, hanem Moszkvában, amikor megkezdték a visszavonulást, és kezdetét vette tízezrek egyre iszonyúbb vesszőfutása, mondhatni, kálváriája. Nemcsak a könyv hangneme változik meg, hanem a magyarázatai is. Mindeddig egyfelől a strukturális magyarázatok domináltak (a tér, a hadtáp, az orosz katona karaktere), másfelől a hadjárat makroszintjén hozott egyéni döntések szolgáltatták a magyarázatokat a narratívában: Napóleon hibás szövetségi politikája, indiszponáltsága Borogyinónál, késlekedései. A visszavonulás bemutatásában viszont előtérbe kerülnek a mikroszintű történeti cselekvők.¹⁴⁶ Nyilvánvaló a túldetermináltság – csak strukturális tényezők nem vezettek volna önmagukban elkerülhetetlenül Napóleon kudarcához, ezeket a jó egyéni döntések ellensúlyozhatták volna. Ez pedig különös élességgel veti fel a történeti cselekvők

145 De a késés, mondja Zamoyski, még ekkor sem volt túl nagy. Szmolenszk, ahol készletei voltak, 12 napi járóföldre esett, innen pedig a jól feltöltött minszki és vilnai támaszpontok még 10, illetve 15 napra. Itt áttelelhetett és tavasszal Szentpétervár ellen indulhatott volna. De az erősítéseket még mindig Moszkvába, és nem a visszavonulási útvonalra rendelte. Csak október 14-én adta parancsba ezek visszafordítását Szmolenszkbe. Eljátszott azzal a gondolattal, hogy Kutuzovot legyőzi, és Moszkvában telet át. Ezért komoly készleteket halmozott itt fel, amelyeket azután meg kellett semmisítenie. (500 lőszerkordéról, 60 000 muskétáról és több százezer adag lőporról van szó.)

146 A legelső munka, amely magát mikrotörténelemnek nevezte, Stewart könyve a gettysburgi csatáról is ezt hangsúlyozta. A mű jelentős terjedelemben tárgyalja annak az időszaknak s különösen annak a két percnak a történetét, amelyen a csata kimenetele megfordult: ekkor konkrétan azonosítható egyéni döntések alakították az összecsapás, s így – Stewart gondolatmenete szerint – a polgárháború kimenetelét, vagyis az Amerikai Egyesült Államok történetét. George R. Stewart: *Pickett's Charge. A microhistory of the final attack at Gettysburg, July 3, 1863*. Boston, s. d. (első kiadás: 1959.) 212–245.

felelősségének kérdését.¹⁴⁷

„A császárnak vissza kellett volna küldenie valamennyi ló nélkül maradt lovasát. Mire elérte Moszkvát, létszámuk több ezer főt tett ki, és napról napra nőtt. Mégis karabéllyal fölfegyverzett, gyalogosított egységekbe szervezte őket.” (320.) Értelmetlenül, teszi hozzá Zamoyski, hiszen ezek a katonák nem erre lettek kiképezve, és ezen egységek alig voltak később használhatók. Antoine Marbot ezredes a parancsot figyelmen kívül hagyta, és ló nélkül maradt katonáit visszaküldte Varsóba. A hadjárat végén ezért volt 250 bevetésre kész lovasa. A többiek mind fogságba estek. Amennyiben Napóleon akár egyetlen héttel a hadsereg többi egysége előtt visszaindítja ló nélküli lovasait, megmaradt volna lovassága, amelynek híján elveszítette az 1813. és 1814. évi harcokat.

Marbot ezredes szeptember elején arról is intézkedett, hogy emberei szerezzenek be a környékbeli parasztoktól irhabundákat, ezáltal igen sokuk életét mentette meg. A lengyel gárda könnyűlovasságának ezredese ugyanígy járt el. Az orosz éghajlatot jól ismerő Caulaincourt főistálló-mester (a volt moszkvai követ) rendelkezett arról is, hogy a parancsnoksága alá tartozó lovasok, lovászok és kocsisok ne csak irhabundát, hanem kesztyűt és prémkucsmát is vásároljanak. „Mégis, miközben egyeseknek volt annyi eszük, hogy ellássák magukat a túlélés eszközeivel, egyetlen parancsot sem adtak ki legfelső szinten, de még hadtest- vagy hadosztályszinten sem, hogy megfelelő lépéseket tegyenek a katonák megóvására a további műveletek során. A Davout-hoz hasonló jó parancsnokok gondoskodtak katonáik egyenruhájának és lábbelijének megjavításáról, de beérték ennyivel. És bármilyen intézkedés történt volna, azt mindenképpen érvényteleníti az az egy súlyos mulasztás, amely több tízezer emberéletbe került, és a potenciálisan rendezett visszavonulást tragikus meneküléssé változtatta.

147 A könyvben tulajdonképpen végig arról sorakoznak a bizonyítékok, hogy mi mindent rontottak el a franciák, mi minden vezetett katasztrofális vereségükhöz. Békésen megférnek egymás mellett az egyéni döntések és a strukturális jellegű problémák: például Jeromos viselkedése és az ökrösszekerek alkalmatlansága. A visszavonulás leírásában az alacsonyabb szintű döntések is nagyobb fontosságot kapnak. Ez nem érvényteleníti, hanem élettel tölti meg a strukturális magyarázatokat, hiszen (a tér, az időjárás és hasonló tényezők mellett) jórészt a korábbi emberi cselekvések következményéről van szó.

A lengyel egységek abban a pillanatban, ahogy megpihentek Moszkvában, kovácsműhelyeket állítottak föl, és a téltre készülődvé karmos patkók gyártásába fogtak. Francia bajtársaiknak is szóltak, hogy tegyenek hasonlóképpen, de tanácsuk lepergett a gall nemtörődömség faláról. »A franciák csökönysége és felfuvalkodottsága nem engedte, hogy éles patkóval lássák el lovaikat. Úgy vélték, annyi háborút vívtak már, hogy mindenki másnál okosabban, és nem szorulnak tanácsra« – írta József Grabowski, a császári főhadiszállásra vezényelt lengyel tiszt. Napóleon szerencséjére a több orosz telet átélt Caulaincourt gondot fordított arra, hogy az udvartartás valamennyi lovát kellőképpen megpatkolják. Ám amikor javasolta, hogy rendeljék el ugyanezt a teljes hadseregnél, a császár elutasította – ez pedig végzetes következményekkel járt rá és egész hadseregére nézve” – írja Zamoyski. (321–322.)¹⁴⁸

A végül elrendelt visszavonulás nagyon gyorsan kaotikus helyzetet teremtett. Hatalmas prédát akart hazacipelni a katonák többsége, akiknek száma legfeljebb 95 000 lehetett már csak, de 50 000 civil is velük tartott. Adrien Bourgogne őrmester egyebek mellett egy ezüst- és aranyszállal hímzett kínai selyemruhát, egy női lovaglókabátot és egy kínai porcelánvázát cipelt teljes menetfelszerelésén túl. Mindez igen lelassította az előrejutást, és elvonta a katonák figyelmét. Míg az elől haladók még vígan és biztonságban hazaérhettek, az út rendkívül gyorsan akadálypályává vált. Tortúrát jelentett az átkelés minden hídon, az út igen hamar sártengerré lett, és az előrehaladást a mindenfelé eldobált holmik akadályozták. A lo-

148 Szokásától eltérően Napóleon ebben a hadjáratban nem volt elég határozott, és helyzetértékelése sem volt helytálló. Ennek egyik oka, hogy egyszerűen nem értette ellenfeleit. Azt látta, hogy az oroszok másfél évig vonultak fel egy offenzívához, majd meghátráltak. De rosszul hitte, hogy a vereséget kerülve hátráltak, mert csak az orosz főhadiszálláson uralkodott káosz. Napóleon Borogyinónál legyőzte őket, elfoglalta Moszkvát, és azt hitte, megnyerte a háborút. Kutuzov passzivitása is hamis biztonságérzetbe ringatta. De a háborúnak még messze nem volt vége, és Kutuzov is csak azért várt ki, mert attól félt, hogy hibázik. Ahogy a francia sereg egyre csak apadt (az öt moszkvai hét alatt 15 500 főt veszített rajtaütésekben), az orosz több mint a duplájára nőtt. Ekkor már nemcsak Kutuzov, hanem Napóleon is visszariadt a nagy (döntő?) csatától. Malojarszlavcénél egyszer voltaképpen már igen nagy áldozatok árán győztek a franciák, de azután ők, is és az oroszok is visszahátráltak.

vak hiánya miatt igen lassan haladtak.¹⁴⁹ Tíz nap alatt csak három-napnyi utat tettek meg Szmolenszk felé, a készletek pedig egyre fogytak. Mivel korábban azt tapasztalták, hogy egy muskéta láttán is meghátráltak, a franciák és szövetségeseik nem féltek a kozákoktól, most viszont azonnali pánikot okoztak soraikban. Másrészt Miloradovics tábornok hiába támadta kétszer is oldalba a francia menetoszlopot, az mindkétszer kivágta magát.¹⁵⁰

November 6-án volt az első hideg éjszaka. Ettől kezdve már nemcsak a sebesülteket fenyegette a fagyhalál, hanem mindenkit, aki mélyen elaludt, és nem élesztgette a tüzet. Von Kerner ezredes, a württembergi hadosztály vezérkari főnöke ezekkel a szavakkal tért vissza a pajtába, ahol a tisztek az éjszakát töltötték: „Az imént láttam életem legmeggrázóbb látványát. Az embereink odakint ülnek a tábortüzeiknél, ahogyan tegnap este hagytuk őket, de mind halálra fagytak.”¹⁵¹ old A szerző álláspontja szerint ez a nap lett a *Grande Armée* haláltusájának kezdete. A hadsereg fokozatosan demoralizálódott. A nagy hidegben a muskéta égte a kezét, ezért a katonák eldobálták fegyverüket. Az út nappalra jégpáncélt öltött. A lovak tízezzrel hullottak el. „A lovasság elvesztése és a tüzérség nagy részének kiesése radikálisan csökkentette a *Grande Armée* harci potenciálját, védtelenné tette a mindenütt jelenlévő kozákokkal szemben, akik döglegyek módjára keringtek a hátráló menetoszlopok körül. A legnagyobb hatást azonban az igavonó állatok elvesztése gyakorolta a hadseregre és annak túlélési esélyeire.” (353.) Az elsődleges húsforrás szerepét a döglött lovak vették át.

Ebben a helyzetben az összetartás adott esélyt a túlélésre: „Lelkiismeretes és találékony tisztek, akiknek sikerült egyben tartaniuk századukat, ügyeltek arra, hogy létszükségleti cikkeket ne dobjanak el, és megszervezték a hozzáférhető élelem igazságos, közös elfogyasztását, így a fegyelmezett egységekhez tartozó katonáknak

149 Ráadásul Napóleon presztízszokokból nem volt hajlandó a lövegeket hátrahagyni – írja Zamoycki.

150 Kutuzov nagy lehetőséget szalasztott el a *Grande Armée* nagyobbik részének megsemmisítésére – állapítja meg a szerző.

151 A katonák általában szabad ég alatt háltak. Ha kunyhókat találtak, akkor ezeknek a túlságosan megrakott tűzhelye sokszor kigyulladt, és a fagyhalál helyett a tűzhálal lett a katonák osztályrésze, olvashatjuk a könyvben.

nagyobb esélyük nyílt az életben maradásra. Amikor megálltak éjszakára, az egyik szakasz tűzfát gyűjteni ment, a másik fedezéket épített, a harmadik ételt készített, és így tovább; másokat a málhás állatok etetésére osztottak be; ismét mások a tüzeket élesztgették és őrt álltak, amíg bajtársaik aludtak” – írja Zamoyski. (354.) Dr. La Flise visszaemlékezésében egy lengyel ulánussvadron esetét mutatja be annak illusztrálására, hogy némelyik katonai egység képes volt figyelemre méltóan gondoskodni önmagáról. Hammerstein tábornok levezette megmaradt száz vesztfáliai katonáját az útról, mert azzal párhuzamosan haladva könnyebb volt együtt maradniuk. Aki azonban elszakadt az alakulatától, annak jóval kisebb volt az esélye. Amikor Bourgogne őrmester eltévedt a hófúvásban, emberek és lovak hulláján botladozva haladt tovább. Éhezett, de a kőkeményre fagyott tetemekből nem volt képes egy darabot sem lehasítani: mindössze némi lóvérrel áztatott hóhoz jutott hozzá. Nyöszörgő emberronccsá vált, és elpusztult volna, ha meg nem menti egy bajtársa.

A hadifogságba esettek általában nyomorult helyzetbe kerültek, verték vagy kínozták őket, sokat megöltek közülük. „Katonáink ejtettek néhány foglyot a franciák közül, de a lengyelek mind a bosszúszomj és a megvetés áldozatául estek” – idéz a szerző egy orosz tiszt naplójából. (359.) Maga Konstantin nagyherceg is meggyilkolt egy francia hadifoglyot Sir Robert Wilson tábornok, brit tanácsadó szeme láttára. De az emberségességre is akadnak példák. Jellemző azonban az az eset, amikor ugyan Kutuzov lovagias magatartást tanúsított a fogságba esett doktor Raymond Faure-ral és tiszttársaival szemben, de aztán a fogolykísérő katonák minden elvettek tőlük.¹⁵² August Breton ezredessel Miloradovics és Kutuzov udvariasan bánt, de amint elhagyták a főhadiszállást, „őt és bajtársát levetkőztették és kirabolták a kozák kísérők, akik bezsebelték a foglyoknak szánt pénzt, alig adtak nekik enni, és ok nél-

152 A jelenség a magyar történelemből is ismerős. Thassy Jenő és Görgey Guidó hiába kaptak ideiglenes rendőrigazolványt, valamint hozzá orosz és magyar nyelvű igazolást, ezeket egy orosz altiszt az első utcasarkon összetépte, és belökte őket azon civilek közé, akiket azért szedtek össze, hogy a Budapest bevételekor nagyvonalúan lejelentett hadifogolylétszám összejöjjön. Thassy Jenő: Veszélyes vidék. Budapest, 1996. 460–461.

küli kegyetlenkedésben lelték örömuiket. Például nem hagyták inni őket, amikor vízfolyáshoz értek, vagy nem engedték, hogy éjszaka tüzet rakjanak.” (395.) Egy 800 fős hadifogolykonvojból nyárra csak 16 fő maradt életben. Wilson látott „hatvan félholt, meztelen férfit, akik egy kidöntött fatörzsre hajtották a nyakukat, miközben orosz férfiak és nők jókora faággal a kezükben, kórusban kántálva ugráltak körülöttük, és ismételt csapásokkal sorban kiloccsantották az agyvelejüket.” (361.)

A francia seregből mínusz 21 fokban és hófúvásban Szmolenszk-be már csak legfeljebb 40 000-en érkeztek meg, másfélszer annyian odavesztek.¹⁵³ Itt viszont csak romokat találtak, és a fegyelem teljes hiánya miatt a készletek rendes kiosztása reménytelen vállalkozássá vált. Néhány egység utánpótlást kapott, de ezek a katonák nem voltak hozzáedződve a helyzethez, és gyorsan áldozatául estek.¹⁵⁴ Másfelől az általános demoralizálódás ellenére a legtöbb alakulatnál még ekkor is fennmaradt egy fegyelmezett mag, amely súlyos harcokat tudott megvívni sikerrel – írja Zamoyski.¹⁵⁵ „A hosszú menetelés, amely jóformán elpusztította a *Grande Armée*-t, az üldöző oroszoktól is áldozatokat követelt.” (386.) Ráadásul a Krasznoj körüli harcokban Kutuzov 30 000 embert veszített, akkori bevethető seregének több mint felét. Ezért azután nem is támadott, látván a csak pár hónapja besorozott parasztokból álló seregének gyengeségét. A moldáviai hadsereg viszont Napóleon hátába kerülve elfoglalta Minszket: a *Grande Armée*-t tulajdonképpen bekerítették.

153 Az átkelés egy-egy folyón néha az emberek negyedének életébe került, állítja Zamoyski.

154 „A 6. lovasvadász ezred 250 újoncot kapott észak-itáliai kiképző állomásáról, de a szervezetüket olyan sokk érte, hogy egy hét múlva egyikük sem volt életben” – írja Zamoyski. (373.) Szerinte a *Grande Armée* újjászervezésére tett kísérletek kudarcához az vezetett, hogy tehetetlét jelentettek számára mind a friss csapatok, mind a sereg visszavonulásához csatlakozó sebesültek és civilek: „Ahogy a *Grande Armée* visszavonult, maga előtt tolta ezt az egész holt terhet, közben pedig erőforrásai egyre fogyatkoztak, a zűrzavar meg nőttön-nőtt.” (374.)

155 Beauharnais Itáliai Hadserege Miloradovics túlerőben lévő orosz útzárát nem tudta áttörni, de azt éjjel megkerülte, és mégis csatlakozott Napóleonhoz. Krasznojnál Kutuzov Napóleon főseregét, a gárdát is megsemmisíthette volna, de mivel még mindig tartott Napóleontól, határozatlan volt, és kudarcot vallott. A hátvéd Ney marsall vezetésével estig nem tudott áttörni, de éjjel átkelt a befagyott Dnyeperen, és megmenekült – olvashatjuk.

A franciák nehézségei hihetlenné fokozódtak. A leggyötrőbb a vízhiány volt, majd maga a hideg: a katonáknak lefagyott az orruk, fülük, ujjuk. Aki kigombolta a nadrágját, nem lehetett biztos benne, hogy valaha fel tud ismét öltözni. „Több katonát és tisztet láttam, aki nem tudott begombolkozni. E szerencsétlenek egyikének magam segítettem felöltözni és begombolkozni. Úgy sírt, mint egy gyermek” – emlékezett vissza Claude-François Le Roy őrnagy. (397.) François százados látta, hogy egy barátja kibontja lábfejét a rögtönzött lábbeliből, amellyel együtt három ujjja is leejt. Megfogta a nagylábujját is, megcsavarta, és minden fájdalom nélkül leszakította. De aki elveszítette lábujjait, segítség nélkül nem tudott többé járni, kézujjai nélkül pedig nem tudott fegyvert fogni, de még enni sem. A lovak ezrével pusztultak el, de azonnal kőkeményre is fagytak, és a katonák már erre az élelemforrásra sem támaszkodhattak. Viszont még a farkasordító hidegben is kénytelenek voltak együtt élni a tetvekkel. Ruházatuk állapota kritikus volt. Aki viszont mindent magára vett, nem volt képes harcolni. Általánossá váltak a lopások. Eluralkodott a többségben a többiek iránti közömbösség. Boulard ezredes így emlékszik a jégen elesettekre: „Kezdetben az ilyenek segítségre letek, de mivel mindenkit ugyanaz a sors fenyegetett, és gyakran ismétlődő eleséseik azt sugallták, hogy hiábavalló a segédkezés, az ember elment e szerencsétlenek mellett, akik a jégen hasaltak, hasztalanul erőlködtek, hogy feltápáskodjanak, vagy a földet kaparták maguk előtt, ahogy a halállal tusakodtak, és az ember nem állt meg!” (402.) Most is történt olyan, hogy egy-egy pajta felgyulladt, és az oda bezúfolódott katonák a tűz martalékává lettek, de bajtársaik most már – ahogy Eugène Labaume emlékszik – már csak melegedni gyűltek oda, ahol ez történt. Sőt előfordult, hogy azok gyújtották az efféle tüzeket, akik nem fértek be, „a körben állva melegedők pedig tréfás megjegyzéseket tettek a láng minőségére” – írja Zamoyski. (402.)

Nem csoda, hogy egyenesen elállatiasodásról beszél – a sereg ebben a helyzetben mégis „megmagyarázhatatlanul erős” harci szellemről tett tanúbizonyságot. (419.) Áttörése és átkelése a

Berezinán igazi hősköltemény Zamoyski tolmácsolásában.¹⁵⁶ Az átkelést fedező egységek mindkét parton emberfeletti hőstettekkel és hatalmas veszteségek árán tartották fel az oroszokat.¹⁵⁷ „A berezinai átkelés bármely mércével mérve lenyűgöző fegyvertény. Napóleon felnőtt a feladathoz, méltónak bizonyult a hírére, kivágta magát abból, ami Clausewitz megfogalmazása szerint »az egyik legnehezebb helyzet, amelybe hadvezér valaha is került«. Katonái oroszládként harcoltak. Mindenekfölött azonban a napóleoni Franciaország diadalmaskodott itt, valamint az a képessége, hogy tucatnyi nemzet szedett-vedett csapataiból olyan sereget hozott létre, amely minden tekintetben felülmúlta ellenfeleit...»¹⁵⁸ (424.) Zamoyski bemutatásában ebben a fegyvertényben nagyon sok katona személyes önfeláldozásának is része volt. Benthien százados holland hidászaival kezdett neki a híd megácsolásának: „Gatyára vetkőztek, és férfiasan küzdöttek az erős sodrással, mely jókora, akár kétméteres átmérőjű jégtömböket vitt magával. Időről időre kicsúszott valamelyikük lába alól az iszapos meder, és az illetőt elragadta az ár. Egyvégtében mindenki csak tizenöt percet maradhatott a vízben, sokan azonban így is áldozatul estek a kihülésnek.” (413.) A túlsó parton az oroszokat feltartóztató hadműveletben franciák, lengyelek, svájciak, horvátok és portugálok harcoltak. Jean-Marc Bussy svájci rohamlövész századának 87 emberéből estére csak heten voltak életben. Victor marsall utóvédjében német és lengyel katonák négyszeres túlerővel szemben tartották a pozíciójukat, amíg a főszereg átkelt a folyón. A hídfőnél iszonyatos állapotok alakultak ki, amikor az orosz tűzéréség löni kezdte őket.

De la Guerinais százados nem próbálta magát átküzdeni a hídon,

156 Csicsagov ugyanis a moldáviai hadsereggel Boriszovot is elfoglalta, ahol a Minszk felé vezető út keresztezi a Berezinát. Oudinot visszafoglalta a várost, de a hidat az oroszok felégették. A franciák Boriszovtól északra keltek át a folyón.

157 Sokan, főleg civilek maradtak a Berezina keleti partján. Számukról és a csata áldozatairól a számok eltérőek: a három nap alatt a franciák valószínűleg legfeljebb 25 000 embert veszítettek, akik közül legalább 10 000 volt a civil. Az oroszok vesztesége mintegy 15 000 főre rúgott.

158 Ahogy Figes a sztálini terrorrezsimben szenvedő orosz családok oldalán állva írta könyvét, úgy áll Zamoyski a szenvedő és mégis hősiés *Grande Armée* mellett.

hanem átúsztá a folyót. Ott egy néhány tüzer által rakott tűznél levetkőzött, hogy egyenruháját megszáritsa, és egy pokrócba burkolózva elaludt. Mire felébredt, eltűnt a ruhája és a csizmája, ezek nélkül pedig nem tudott életben maradni – olvashatjuk a könyvben. Az egész hadseregére igaz, hogy a Berezinán való átkelés után azt hitték, lényegében megmenekültek, pedig a legrosszabb még csak ekkor kezdődött. A hőmérséklet –30 fokra süllyedt, és borzasztó sérüléseket okozott. Amikor elérte a –37,5 fokot, már arra is voltak esetek, hogy járás közben dőltek ki, fagytak halálra az emberek. Hóvaktság áldozatai lettek sokan, és még több katonán apátia lett úrrá. A *Grande Armée* maradványai közt felütötte fejét a kannibalizmus, a lopás és rablás pedig egészen általánossá vált. Fezensac visszaemlékezése szerint egy katona elkezdte lehúzni az út szélén összeesett tábornok csizmáját. Az könyörgött, hogy hagyja békén meghalni, de a katona nem tágított: „Szívesen hagynám, tábornok úr, de akkor valaki más viszi el, úgyhogy akkor már inkább én.” (426.)

De Zamoyski könyve nemcsak az embertelenségre említ példákat, közel hozva és átélhetővé téve a történetet, hanem a másik végletre, a bajtársiasság és a kötelességteljesítés nagyszerű eseteire is.¹⁵⁹ Davout marsall szárnysegédjét, kinek lábát ágyúgolyó roncsolta szét, egy század gránátos gondjaira bízta, és ők Malojaroszlavectől Vilnáig hordágyon vitték. Egy lengyel visszaemlékező szerint „az ezredes ravatalhoz hasonlító, takarókba burkolt hordágyon feküdt, amelyet felváltva vitt hat-hat katona. A menet során gyakran találkoztam karavánjukkal, és csodáltam hősies odaadásukat.” (430.) Az ezredes hiába kérte, hogy hagyják sorsára, a gránátosok nem szegték meg a kapott parancsot. A szárnysegéd hordágyát a század utolsóinak maradt embere vonszolta be Davout vilnai főhadiszállására.

A francia sereg maradéka nem Minszk, hanem Vilna felé indult. Napóleon nem maradt a csapatokkal, hanem előrement. Vilnában

¹⁵⁹ „A visszavonulás írásos beszámolóiból kitűnő érdekességek közé tartozik, hogy mintha lett volna egy küszöb, amely alatt az emberek csaltak, gyilkoltak, vagy akár megették egymást, fölötte viszont ragaszkodtak emberi méltóságukhoz, kötelességteljesítés munkált bennük, sőt még boldogságra is törekedtek. [...] ez a küszöb mintha nem függött volna a szerencsétől, csakis a jellemtől” – véli Zamoyski. (429.)

ugyan komoly készletek voltak, de tragédiához vezetett a friss csapatok kivezénylése a városból a visszavonulók összerendezésére, megszűrésére, pedig első pillantásra ez jó ötletnek tűnt. Ám ezek a csapatok nem voltak hozzászokva a hideghez, és a két hadosztály állománya a pusztasáztípusra szinte teljesen elpusztult.¹⁶⁰ A *Grande Armée* tehát rendezetlenül rázúdult Vilnára, és szétesztlott a városban, ahol meleget és élelmet találtak. Amikor nagyon gyorsan kiderült, hogy tovább kell vonulniuk Kovná felé, már csak menekültek. Napóleon híján már semmilyen tekintély nem tudta a tömeget újra hadsereggé formálni.¹⁶¹

„A kovná út Ponari falucskánál erősen emelkedik. A helyi hatóságok normális körülmények között telente rendszeres időközönként homokkal szóratták fel az efféle helyeket. Hogendorp azonban nem gondolt erre. Emiatt az utat borító összetömörödött hó hosszú szakaszon jégükré vált, amellyel sok kerek jármű, de még a lovak és a gyalogosok is nehezen boldogultak.” (451.) A Vilnából menekülő katonák között iszonyú torlódás alakult ki, és ittragadtak az ágyúk, a teljes császári kincstár tele arannyal, és nagyon sok szekér. „A legszerencsétlenebbül azok a sebesültek jártak, akiknek a szekere a torlódásban ragadt. Őket vagy nyomban megölték [az üldöző kozákok], vagy visszavonszolták Vilnába. Miként egy tüzéségi vezénylő tiszt hangsúlyozta, amennyiben akár Hogendorp, akár más hivatalos közeg némi homokkal fölszórátja az emelkedőt, a franciák megmenthették volna az egész kincstárat, több útegre való ágyút, a vezérkar iratállományát, meg több száz, ha nem több ezer sebesült tiszt és közkatonai életét.” (453.) Vilnában a kozákok lemészárolták az ott ragadt katonákat, csellengőket és főleg a se-

160 Hasonlóan a visszavonuló sereghez december 5-én 1360 fővel csatlakozott württembergi ezredhez, amely négy nappal később mindössze 60 fővel ér Vilnába – írja Zamoyski. Az egyik hadosztályról Lejeune ezredes azt állítja, hogy senki sem maradt közülük életben. Dirk van Hagendorp tábornok, Litvánia katonai főkezmányzója szerint tízezres létszáma egyik napról a másikra kétezer alá zsugorodott.

161 Sok visszaemlékező számol be arról az érzésről, hogy csak Vilnáig akartak eljutni, idáig kitartottak, és amikor elérték a várost, mintha elpattant volna bennük valami, képtelenek voltak továbbhaladni. Vilmos badeni herceg szerint jobban jártak volna, ha megkerülik a várost – idézi fel Zamoyski.

besültek.¹⁶² Folytatódott a vesszőfutás a hidegben. Egyesek még ekkor is nagy bátorságról és kitartásról tettek tanúbizonyságot. Ney marsall egy 800 fős utóvéddel harcolt, majd Kovnónál már csak maroknyi harcossal – itt hagyták el a *Grande Armée* maradványai Oroszországot.¹⁶³ A teljes 550 000 – 600 000 közti csapatlétszámból nagyjából 400 000 francia és szövetséges katona halt meg a hadjáratban, de csak negyedük csatában.¹⁶⁴

Zamoyski szerint Napóleon oroszországi hadjáratának teljes veszteséglistáján körülbelül egymillió ember halála szerepel. A veszteségi ráta a bajor egységeknél 88%-os, az ún. illíriai alakulatoknál 94%-os, az Itáliai Hadseregben 95%-os volt. Ugyanakkor az időjárási körülményekre jobban felkészült lengyel egységeknél vagy a legszervezettebb gárdaalakulatoknál ez csak 30–40%-ra tehető. Ezek az arányszámok különös élességgel vetik fel a katonai parancsnokok felelősségét. A hadjárat katasztrófája megpecsételte Napóleon sorsát: legyőzhetetlenségének mítosza szertefoszlott, és kényszerű szövetségesei sorra ellene fordultak. Noha képes volt megdöbbentően gyorsan új hadsereget felállítani, amellyel 1813 tavaszán Lützennél és Bautzennél megverte a porosz–orosz sereget, „de a tapasztalt tisztek és közkatonák csekély aránya, valamint a lovasság hiánya miatt nem folytathatta sikereit” – írja Zamoyski. (479.) Több tábornoka vereséget szenvedett, majd végül a lipcei

162 A nem lengyel lakosság csatlakozott a hajtóvadászathoz. Vilnában a sebesültek ezután is tízezres nagyságrendben haltak meg, talán 30 000-en is néhány hét alatt. Az oroszok a hadifoglyokkal is borzalmasan bántak. Egy 6 x 6 méteres térben 400 embert zsúfoltak össze, akik egymást taposták halálra. „Kovnában a kozákok negyven tisztet dobtak be egy pincébe, miután levetkőztették és megverték, majd étlen-szomjan otthagyták őket pár napig, aminek elteltével csak hárman kerültek ki élve” – írja Zamoyski.

163 A kozákok a sereg maradványait Königsbergig üldözték. Ezután több porosz egység átalált az oroszokhoz, az osztrákok visszavonultak, és a szászok is erre kényszerültek. Ezért Kelet-Poroszország és a Varsói Nagyhercegség is megnyílt a kozákok előtt, és még itt is a *Grande Armée*-ből lemaradók ezrei haltak meg, írja Zamoyski.

164 Az ő számukhoz hozzáadhatjuk a polgári személyeket és azokat, akik Moszkvát a francia hadsereggel együtt hagyták el. Az orosz veszteségek bizonytalanabban, de hasonlóan (400 000 katona és népfelkelő, 110 000 csatában), ehhez járulnak még a polgári áldozatok az ostromokban és a moszkvai tűzvészben, állapítja meg Zamoyski.

csatát is elveszítette. Hiába vezetett 1814-ben ragyogó hadjáratot, az év végén Párizs kapitulált, és ő is lemondásra kényszerült. A Berezina vált tragédiájának és bukásának szimbólumává.

Konklúzió

Az orosz mikrotörténelem folyóirata, a *Kazusz* zászlajára az egyediséget tűzte. De Ivan Ribnyikov vagy Mihail Kozmin esete nemcsak önmagában állt, általuk az egyedinél többet is megtudtunk: egy egész társadalmat ismerhettünk meg. A 20. századi orosz történelemben a családok szenvedését a *Suttogók* elementáris erővel közvetítette egyedi eseteken keresztül, az olvasó szinte megtapasztalhatta sorsukat. A *Suttogók* és az *1812* bizonyosan nem *par excellence* mikrotörténelmi munkák. Szerzőjük egy-egy esetben nem az egészet pillantja meg, nem egy eset mikroszkopikus vizsgálatán keresztül tárul fel olvasóik előtt valami nagyszabású jelenség, nem az egyedi vizsgálata vezet el bennünket valamely nagy történeti kérdés értelmezéséhez. A sztálinizmus vagy Napóleon oroszországi hadjáratának klasszikus mikrotörténelmi bemutatása az lenne, ha egy család vagy egyetlen alakulat történetén keresztül mondaná el a szerző azt, amit az egészről el akar mondani, ezek vizsgálatán keresztül tudna válaszolt adni az egészszel kapcsolatos kérdéseire. Itt nem erről van szó: ebben a két könyvben mikroelemzések tucatjai, illetve százai hozzák közel az olvasóhoz a vizsgált világot. Ezek nincsenek olyan aprólékosan kidolgozva, mint ahogyan az a mikrotörténelem esetében szokásos. A mikrotörténelem második kritériuma egyik esetben sem teljesül: nem egy mikroszkopikus részletességgel kidolgozott esetből következtet a történész az általánosra. A két könyv között a harmadik kritérium tekintetében nagy differencia tapasztalható. Ugyanis a *microstoria* eredetileg még valami mást is akart, mint a nagy történelmi kérdések megválaszolását kicsiny kutatási tárgyak aprólékos vizsgálatán keresztül: az egyéni döntések lehetőségét és mozgásterét is erőteljesen hangsúlyozta. Zamoyski könyve nemcsak eleget tesz ennek a kritériumnak, de azáltal, hogy a háború, a tágabban értelmezett hatalmi-politikai szféra területét érinti, fontos tanulság levonására is alkalmat ad.

Az olasz mikrotörténelem célkitűzéseire képest az orosz mikrotörténelem tanulmányozása (értve ez alatt az orosz történelmet tárgyául választó mikrotörténelmi jellegű munkákat) a történeti cselekvők felelősségét is reflektorfénybe állítja. Ugyan Zamoyski

nem szervezi a történetet a cselekvő egyének köré, mint Natalie Zemon Davis *Martin Guerre visszatérése*nek történetében, nem állít fel egy modellt a történeti cselekvők egyéni döntéseire, mint Giovanni Levi a piemonti Santena falvát vizsgálva,¹⁶⁵ hőseit mégsem lehet már „elszenvedő egyéneknek” nevezni, mint Figes könyvének szereplőit. A lengyel származású, amerikai születésű brit történésznek az egyéni felelősség kérdését kidomborító narratívájában aktív történeti cselekvők és mulasztók szerepelnek Napóleontól kezdve egészen Bourgogne strázsamesterig: valamennyiüknek megvolt a kisebb-nagyobb lehetőségük arra, hogy aktívan formálják az európai történelmet. Zamoyski munkája továbbá arra is rámutat, hogy az egyéni döntések szabadsága nemcsak arra vonatkozhat, hogy egy 16. századi friuli molnár az angyalok létrejöttét miként képzei el, vagy kézben tudja-e tartani a *podestà* egy 17. századi végi piemonti falu vitás ügyeit, hanem ott is vizsgálándó, ahol a dolgok már életre-halálra mennek: a hatalom és a politika szférájában. Azaz a kultúrtörténet elnevezés alatt összefoglalható modern történeti megközelítések – köztük például a mikrotörténelem – a politika szférájára is alkalmazhatók és alkalmazandók. A kultúrtörténeti felfogások ugyanúgy a teljes történelem megteremtésének igényével léptek fel, mint korábban a társadalomtörténet, vagy még korábban a politikatörténet, csak éppen más a megközelítésmódjuk. Ezért sem hanyagolhatják a politikát – vagyis indokolt lenne a mikrotörténelemnek a politika felé fordulása.

Zamoyski könyvében felsorakoztatja Napóleon 1812. évi oroszországi hadjárata kudarcának okait. Előbb a strukturális jellegű okokat,¹⁶⁶ majd következnek azok az egyéni döntések, amelyek utóbb strukturális meghatározottsággá szilárdultak a későbbi cselekvések szempontjából nézve. A könyv azonban azért jó, és azért tekinthető mikrotörténelmi jellegű munkának, mert itt nem áll meg. Még min-

165 Ezúton köszönöm meg Simon Zoltán Boldizsár megfigyelését. Vö. Natalie Zemon Davis: *Martin Guerre visszatérése*. Budapest, 1999. és Giovanni Levi: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest, 2001.

166 Azaz ebben az értelmezésben ama tényezőket, melyek egy adott döntési pillanatban a cselekvő számára megváltoztathatatlanul adottak: a nagy távolságokat, az alacsony népsűrűségű területek gyenge eltartóképességét, a katasztrofális úthálózatot és – ami végül döntőnek bizonyult – a klímát.

dig marad ugyanis tér a hierarchia alacsonyabb szintjén az ésszerű cselekedetek számára: amikor a lengyel lovasság karmos patkókat tettett a lovakra, a francia parancsnokok egyenként valamennyien dönthettek volna úgy (mint Marbot ezredes), hogy megfogadják ezt a tanácsot. És valamennyien végzetes mulasztásokat követtek el, akik nem szerelték fel a parancsnokságuk alatt álló alakulatokat a hideg ellen. Végül azonban minden egyes katona dönthetett meleg ruha és jó lábbeli (vagy akár egy fazék) beszerzése mellett a feleségnek szánt ajándékok helyett: „Albert de Muralt az életet köszönhetette egy kis vaslábasnak, amelyet kölcsönadott azoknak, akiknek volt valami élelmük, ők pedig viszonzásul megosztották vele az edényben főzött ételt” – írja Adam Zamoyski. (356.) A felelősség 1812 kudarcáért nemcsak az orosz télé, amely korán megérkezett, nemcsak Napóleoné vagy marsalljaié, hanem – arányosan kiporciózva – valamennyi katonájáé. Zamoyski könyvéből jobban kidomborodik az, ami Figesnél talán kevésbé látszott: a másokért viselt felelősség kérdése. Könyve bizonyos szempontból tehát azért jobb Figes munkájánál, mert nemcsak a történeti szereplők élményeinek (természetesen korlátozott) átélésére ad lehetőséget, hanem a történeti cselekvő ágenciáját is bemutatja. Az a felfogás, hogy csak a struktúra „réseiben” lehetnek emberségesek és tisztességesek az egyének, a struktúrát helyezi a történelmi narratíva középpontjába: az lesz az elsődleges és a meghatározó. De ha abból indulunk ki, hogy minden egyes cselekedet, a kényszerű és a szabad, a konstruktív és a destruktív is alakítja, építi, vagy rombolja ezeket a struktúrákat, akkor már az egyén kerül az előtérbe, döntései fontosnak látszanak – sőt a lehető legfontosabbnak, amire a történész figyelhet. Ez a mikrotörténelem megközelítésmódja.

A mikrotörténelem egyik alkalmazási lehetősége az, amikor egy hosszú távú vizsgálat rámutat azokra a pontokra, ahol a változások, átfordulások megtörténtek. Itt a mikrotörténelmi vizsgálat kibonthatja a történeti cselekvő szerepét, bemutathatja annak érvényesülését. Például a poltavai csata nagyon jól látható inflexió pontja Észak-Európa történetének: a svéd nagyhatalom sírja és az orosz bölcsője. Ha a csata történetét nagyon közelről vizsgáljuk, döntőnek bizonyul az, hogy a tervekhez képest késve indult meg a svédek támadása, majd útközben az előretolt orosz erődök telje-

sen felesleges megostromlásával nagy idő- és főleg vérvesztéseget szenvedtek. Az orosz vonalak áttörése ezért már nem sikerült. Itt végül is viszonylag alacsony szinteken meghozott döntésekről, illetve mulasztásokról van szó: ezek bizonyultak döntőnek.¹⁶⁷ Másfelől azt sem lehet állítani, hogy amennyiben a svédek a csatában összehangoltabban harcolnak, s a harctéri parancsnokok jobb döntéseket hoznak, XII. Károly győzelmével megakadályozhatta volna Nagy Péter csillagának felemelkedését. Ahogyan Napóleon sikeretelensége esetében, itt is túldetermináltság érvényesült: sok valódi oka van valaminek, és egyes okok kiesésével még nem változik feltétlenül az okozat is. Vagyis ha Napóleon a lovasságát gyalog visszaküldte volna, nem feltétlenül nyerte volna meg a lipcsei csatát, illetve ha ezt megnyerte volna, még nem biztos, hogy a Bourbonok sohasem tértek volna vissza Franciaországba.¹⁶⁸ Amit ebből a komplexitásból a mikrotörténelem tud a legjobban kidomborítani, az azon jelenség, hogy a struktúra (továbbra is az egyéni döntések számára az adott pillanatban megváltoztathatatlan feltételeket értve ez alatt) végső soron egyéni döntésekből származik.¹⁶⁹ Jóllehet a korábbi egyéni döntések tekintetében számot kell vetnünk a nem szándékolt következményekkel, illetve nyilvánvaló, hogy ezek csak később állnak össze egy adott struktúra konfigurációjává, mégis úgy gondolom, hogy a struktúra visszavezetése korábbi egyéni döntésekre elkerülhetetlenül felveti a történeti felelősség kérdését. Ez pedig morális dimenziót ad a történelemnek, amely

167 Peter England: *The battle that shook Europe: Poltava and the birth of the Russian Empire*. London, 1992.

168 Ahogy Zamoyski narratívájában több ponton is elveszik a lovasság (az utánpótlás lehetetlensége, illetve a második orosz hadsereg felesleges üldözése miatt Borogyinónál, ahol tűzben álltak órákig, majd a tutyinói táborral szemben a sztyeppén, azután a karmos patkók híján, végül a hideg beálltakor), úgy mindennek sok oka van, így például a Szent Szövetség rendszere létrejöttének is.

169 Ha ezt elfogadjuk, a Geertz antropológiájára épülő, a kultúrát a valódi cselekvő pozíciójába helyező történeti antropológiához képest a mikrotörténelem megközelítését kell preferálnunk, amelyben az egyének a történeti cselekvők, és ezért felelősséget is viselnek.

befogadásakor is meghatározó lesz.¹⁷⁰ Azt gondolom, az emberek ítéletei alapvetően morális ítéletek; a történész ítéleteire pedig ez ugyanúgy igaz, mint az olvasó ítéleteire.

A megelőzőekben nemcsak arról volt szó, hogy milyen a jó mikrotörténelem, és mi kell ahhoz, hogy egy mikrotörténelmi munka még jobb legyen, hanem közben az orosz történelem több fejezetét is megismerhettük. Ezek – nem véletlenül – az egyén és a zsarnokság viszonyának problematikája köré épültek. Ha viszont már felmerült a felelősség kérdése, arra is érdemes gondolni, hogy a (történeti) szövegek nemcsak ábrázolják, hanem formálják is a világot.¹⁷¹ A (mikro)történész maga is cselekvő, hiszen történeti értelmezését megalkotva és ezt nyilvánosság elé tárva cselekszik – vagyis ő is felelősséggel tartozik tetteiért, az általa írt (mikro) történelemért. Ha a hangsúlyt nem arra helyezi, hogy egy elnyomó struktúrában miként vergődnek és pusztulnak el az emberek (amit kiválóan bemutat Figes könyve, Anyiszimov vagy Koseljeva tanulmánya.), hanem ehelyett azt emeli ki, hogy az egyének milliónyi döntésükkel miként hozzák létre, tartják fenn vagy éppenséggel rombolják a később adottságként megjelenő struktúrát (amit jobban látunk Zamoyski könyvében), és hogy e tetteikért milyen felelős-

170 Elismerem, hogy logikailag kívánatos lenne a felelősség és a morális ítélet kapcsán mindezek pontosabb definíciójára törekedni: kinek és mennyiben felelős a történeti cselekvő, milyen moralitás alapján hoz ítéletet a történész és olvasója – mindezen kérdéseket azonban saját kompetenciámon kívül állónak érzem, és csupán jelzem, ám megválaszolásukra nem teszek kísérletet. Szeretném azonban megidézni Joseph Schultz példáját: „Egy német egység a II. világháború alatt Jugoszláviában megtorló intézkedésként falvakat éget, a képen éppen foglyul ejtett partizánok és civilek kivégzésére sorakozik fel. A foglyok egy nagy szénakazalnak háttal, bekötött szemmel várják a golyót. A kivégzőosztag egyik fiatal katonája, Joseph Schultz megtagadja az ítélet-végrehajtást, és társai közül átmegy a halálraítéltek közé. Ma valószínűleg mit sem tudnánk erről az eseményről, ha nem lenne fényképen megörökítve. Schultz egyik katonatársa készítette a felvételt 1941. július 20-án.” (Roy Anderson – Kalle Boman – Borbás István: *Moró úr sikeres lefagyasztása*. Budapest, 2003. 94–95.)

171 John Dewey már régen élesen kikelt az elmélet és a gyakorlat szétválasztása, ezen „veszélyes butaság” ellen. (Ute Daniel: *Kompendium Kulturgeschichte: Theorien, Praxis, Schlüsselwörter*. Frankfurt am Main, 2004⁴. 64.) A kommunikáció bizonyos aktusainak cselekvésvértékéhez, a nyelv performatív karakterének hangsúlyozásához általánosságban lásd természetesen: John L. Austin: *Tetten ért szavak. A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James-előadások*. Budapest, 1990.

séget viselnek, akkor egy másik irányba, remélhetőleg a nagyobb tudatosság és felelősség irányába mozdíthatja azt a világot, amelyben valamennyien együtt élünk. A mikrotörténelem egyik specifikuma az ágencia hangsúlyozása, és ha emellett a mikrotörténész felhívja az olvasó figyelmét a cselekvő egyén felelősségére, akkor talán elmondhatjuk, hogy a mikrotörténelem szemléletmódjának elfogadása a jelenben és a jövőre nézve is nagyobb felelősségtudatra taníthat. Ezt pedig már nemcsak egy – például a hagyományos politikatörténethez képest – másik történelemnek, hanem bizonyos tekintetben jobb történelemnek is tekinthetjük.

MÁSKOR KÖNYVEK (HU ISSN 12 16 3988)

1. Nikosz Kazantzakis : Aszkézis (Papp Árpád fordítása)
2. Horváth Gyula: Tanulmányok Latin-Amerika történetéből
3. Gencso Hrisztoszov: Magas hallgatás (versek)
4. Varga István: A város
5. Molnár Tamás: A racionális ember
6. Szijártó István: Gyergyai Albert (pályaképvázlat)
7. Papp Árpád: Arcok és áramlatok a XX. századi görög irodalomban
8. Marafkó László: Helyben a világ
9. Varga István: Kujtorgók
10. Szijártó István: Felelősségeink
11. Szijártó István: Lehetőségeink
12. Szijártó István: Kötelességeink
13. Németh István Péter: 100 szerelmes vers
14. Viski Csik István: „Vízválasztó. Megosztó. Egyesítő. Megítélő.”
(A magyar sorskérdés-irodalom szorításában)
15. Harsányi Jolán Mária: A lélek még mindig sajnó
16. Naszladý Attila: Egészségvédelmi rendszerterv
17. V. Molnár László: Utak egymás felé
Magyar-orosz kapcsolattörténeti adalékok 1711–1848
Tanulmánykötet
18. Koós Ferenc: A reformkor pedagógiai monográfiái
19. Tamas Demeny: Hungarian roma and african american
autobiographies in comparative perspective: Lakatos, Peline
Nyari, Wright, and Hurston
20. Dr. Rosta István: A Lenhossék orvos-tudós dinasztia (1773–1937)

Felelős kiadó
DR. SZIJÁRTÓ ISTVÁN
a Balaton Akadémia Kiadó igazgatója

Ziegler-nyomda, 8360 Keszthely, Rezi út 3.